

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

О. М. Плющ

**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ
СТРАТЕГІЇ ПОБУДОВИ СУСПІЛЬСТВА**

Монографія

Кропивницький – 2023

УДК 316.351+316.648.2+316.4.066:159.922.27

П 37

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України,
протокол № 13/22 від 22 грудня 2022 року

Рецензенти:

*Бондарчук О. І., доктор психологічних наук;
Петрунько О. В., доктор психологічних наук*

Плющ О. М.

П 37 Соціально-психологічні стратегії побудови суспільства : монографія /
О. М. Плющ ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут
соціальної та політичної психології. – Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2023. – 124 с.

ISBN 978-966-189-686-3

У монографії представлено тринітарну методологію, відповідно до якої суспільство розглядається як текст, що конструюється колективним автором. Складність організації цього автора та особливості його культури зумовлюють побудову проекту суспільства. Соціально-психологічні стратегії задають напрями розвитку суспільства у світі, що змінюється, зумовлюючи способи конструювання колективним автором спільного майбутнього з іншими країнами.

Монографія може становити інтерес для науковців, фахівців у сферах соціальної роботи, освіти, управління.

ISBN 978-966-189-686-3

УДК 316.351+316.648.2+316.4.066:159.922.27

© Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2023

© Плющ О. М., 2023

ЗМІСТ

Передмова	4
Розділ 1. Методологія дослідження соціальних процесів	7
Розділ 2. Ментальна організація суб'єкта	18
Розділ 3. Розуміння суспільства	62
Розділ 4. Концептуальні стратегії побудови суспільства	97
Післямова	115
Література	117

ПЕРЕДМОВА

Історія розвитку наукової думки наочно демонструє еволюцію та зміни традиційних способів мислення. Виникають нові підходи, що дають змогу розширити наявні уявлення та конструювати більш складні моделі світу. На цьому тлі процес самоорганізації наукової спільноти є вже не тільки накопиченням знання, що оптимізує його структуру, а й стає інструментом саморозвитку науки в інтересах усього суспільства. Тому самоорганізацію науки можна розглядати як інструмент підвищення складності її організації, що дає змогу конструювати дедалі складніші теоретичні конструкції.

Еволюційні процеси характеризуються зростанням складності організації систем будь-якої природи: природних, біологічних, соціальних. У цьому контексті виникнення синергетики як науки про системи, що самоорганізуються, видається історично логічним. Виникнувши як окремий самостійний метод, синергетика швидко набула статусу методології. Коли положення синергетики почали використовувати в інших галузях знань, вона досягла статусу міждисциплінарної методології. Є розширене розуміння синергетики як універсальної теорії еволюції, що створює єдину основу для опису механізмів розвитку систем будь-якої природи. У цьому випадку вона набуває статусу трансдисциплінарної методології, яка має загальні принципи, що переломлюються в системах різної природи.

Нагадаємо, що до синергетики на трансдисциплінарний статус претендувала також теорія систем. Якщо зазирнути ще далі назад, то спадає на думку тектологія А. А. Богданова – наука про універсальні типи і закономірності структурного перетворення будь-яких систем. З погляду сучасної термінології це означає претензії на трансдисциплінарний статус. У своїй теорії А. А. Богданов передбачив багато ідей як кібернетики – науки про управління, так і синергетики (Богданов, 1989). Вихідна ідея його «Тектології»

– подібність законів, що діють у різних сферах реальності, заснована на структурній подібності об'єктів цих сфер як організованих систем. На думку дослідника, предметом цієї науки є загальні організаційні принципи та закони, що визначають перебіг процесів самоорганізації всередині різних вимірів світу: фізичного, соціального, ментального.

Будь-яка спільнота передбачає об'єднання її членів у єдине ціле в межах реалізації їхнього спільного проекту життєдіяльності, незважаючи на те, що автором такого проекту можуть бути не всі суб'єкти. З глобального погляду є загальні принципи побудови команд, що дають змогу з окремих (одиночних) автономних елементів скласти цілісність. А проте в організації таких цілісностей спостерігаються якісні відмінності, зумовлені масштабом, сферою діяльності і часом функціонування цих проектів. Аналізуючи стратегії побудови суспільств, які розглядатимуться як конструктивні особливості проектів цих суспільств, зосередимо увагу не так на змісті конкретних проектів, як на загальних принципах їхньої побудови з огляду на історичний етап розвитку як самих суспільств, так і всього людства.

Варто розуміти, що загалом майбутнє не просто примарне і невідоме, а й непередбачуване. А проте в контексті наявного знання, у межах чинної моделі світу розглядають кілька можливих сценаріїв розвитку подій, і майбутнє набуває ймовірнісного характеру, зумовленого складністю моделі світу і глибиною історичного досвіду. Водночас майбутнє є також і проектом усвідомленої, цілеспрямованої діяльності суспільства як здійснення цього проекту. Хоча слово «проект» використано в однині, насправді автором тексту цього проекту є суспільство загалом, і цей проект є багатовимірним текстом багатовимірного автора. Є одна колізія: можна розглядати суспільство як текст, створений його автором, і водночас як процес його конструювання, що задається змістом самого тексту. У процесі конструювання може відбуватися становлення ментальної складності індивідуальних суб'єктів як окремих авторів такого тексту, може змінюватися проект організації колективного автора тексту, можуть вноситися корективи в проект майбутнього суспільства.

З огляду на вищевикладені положення розгляд особливостей побудови проекту суспільства передбачає багатовимірний аналіз. Варто уявляти собі всю складність ментальної організації авторів цього проекту. Також має бути розуміння можливих способів організації колективного автора соціального проекту. І треба також усвідомлювати конструктивну складність тексту загального майбутнього, адже належить брати до уваги і хаос, і багатосценарне майбутнє, і рух згідно із заданим проектом з його корективами у зв'язку з умовами, що змінюються. Отже, конструюватимемо текст монографії, дотримуючись запропонованої логіки: ментальне (текст), його носій (автор тексту), проект життєдіяльності (задум тексту).

У *першому* розділі буде розкрито основні положення тринітарної методології. Згідно з цією методологією складноорганізовані системи, що саморозвиваються, мають бути розглянуті як тексти, авторами яких є процеси самоорганізації. У *другому* розділі психіку, яку належить розуміти як текст, буде представлено як інструмент самоорганізації носія психіки. Закладена в основу психіки проєктивна функція прогнозування майбутнього дає змогу вдосконалювати і сам інструмент. У *третьому* розділі суспільство постає як колективний автор власного дискурсу, що представляє як модель самоорганізації суспільства, так і проєкт його розвитку. *Четвертий* розділ присвячено концептуальним стратегіям побудови суспільства на основі «духу» культури суспільства, які зумовлюють технологічні характеристики конкретних стратегій і дають змогу оновлювати зміст їхніх проєктів відповідно до умов, що змінюються.

Представивши логіку викладу, можемо відтак переходити до її розкриття.

Розділ 1

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ

У цьому розділі розкривається авторське розуміння тринітарної методології.

Обґрунтування аксіоматичного підходу

Розуміння можливості збільшення обсягів знання означає його системну організацію, коли цілісне знання складається із фрагментів знань. Знання як система функціонує у двох вимірах: на рівні елементарного знання і на рівні цілісної системи. Відповідно, ідеться про два способи конструювання системи знань – поелементний і холичний. Ці способи є не альтернативними шляхами здобування нового знання, а взаємодоповнювальними. Інакше кажучи, наука розвивається на основі процесів диференціації та інтеграції знань, які не протистоять одне одному, а радше відображають різні етапи здобування нового знання і різну логіку його організації.

Сучасна гуманітарна наука, зважаючи на її схильність до наукометрії, більшою мірою орієнтована на розширення обсягу знань, що ґрунтується на роботах попередників, які працюють у відповідних галузях. З одного боку, ситуація висуває високі вимоги до ерудиції вчених, що передбачає їхню поінформованість щодо напрацювань колег. З другого боку, відмінності в методологічних настановленнях дослідників приводять до того, що інтерпретації одних і тих самих результатів не завжди збігаються, тому побудова загальної теорії ускладнюється. Зокрема, народжуються ті чи ті психологічні теорії, які не завжди сумісні одна з одною. Поява різноманітних

теорій у різних країнах зовсім не дивує, оскільки наука в кожній країні виростає на основі текстів культури суспільства. Разом з тим різноманітність теорій про природу психології людини позначається і на наукових школах, які виростають на одному культурному полі. Можна сказати, що розвиток знань про людину спрямований не так углиб, як ушир. Тому скористаємося не традиційним методом більшості, а вдамося до аксіоматичного методу. Спочатку спробуємо задати базові, аксіоматичні положення, які розгорнемо відтак у більш розлогу теорію.

Створення нової теорії досить часто відбувається шляхом інтеграції фрагментів теорій різних авторів (подібно до аглютинації як однієї із форм синтезу нових знань). А проте часто-густо виходить за М. В. Гоголем: «от якби губи Никанора Івановича та й приставити до носа Івана Кузьмича...». Ми ж будуватимемо фрактальну структуру теоретичного знання, яка відповідає певному етапу наукового розвитку і підпорядкована логіці, про що йтиметься нижче. Отже, у конструюванні нового знання першорядне значення матимуть не тільки теорія та методи здобування нових знань, а й методологія, що дає змогу добудовувати наявне знання.

Типи методологій

Почнімо з розуміння, що мається на увазі під методологією. У межах традиційних підходів методологію визначають як систему «принципів і методів організації та побудови теоретичної та практичної діяльності, і навіть вчення про цю систему» (Спиркин, Юдин, & Ярошевский, 1989, с. 359). Методологія охоплює не тільки системи методів, а й загальні засади («принципи про принципи») пізнання. На основі останніх розгортаються системи методів, у яких ці загальні засади (рекурсивні формули фрактальних структур) відтворюються.

Ми спиратимемося відтак на постнекласичне розуміння методології, що базується на роботах В. С. Степіна (Степин, 2006). Дослідник виділяв класичний, некласичний і постнекласичний ідеали наукової раціональності, що

визначають засади науки і нормативні стратегії здобування знання (останні можна розглядати як прояв відповідної методології). Поява кожного нового типу раціональності не скасовує попередній, не призводить до повного зникнення його уявлень та методологічних настановлень, а радше конкретизує сферу його дії, задаючи межі застосування для розв'язання певних типів проблем та завдань. Залежно від потенціалу вченого можливі дослідження та знання проміжного і змішаного характерів, у яких поєднуються методологічні уявлення та настанови кількох типів раціональності водночас.

У змісті терміна «постнекласика» закладено можливість його синергетичного розуміння. Синергетика означає спільну дію¹, і буквально тлумачення терміна «постнекласика» передбачає, що в одному слові вміщуються і класика, і некласика, і постнекласика та їх інтеграція, якщо читач здатний одночасно варіювати подумки частинами і цілим, переходячи від одного до іншого і поєднуючи їх. Разом з тим, якщо йдеться про семантичне наповнення цього терміна, то його можна розглядати як «постнекласика». У цьому разі використання префікса «пост» задає тимчасовий вимір, коли в часі типи мислення проходять етапи розгортання складності своєї організації (класика → некласика → постнекласика). Тим самим закладається імпліцитне розуміння управління організацією власних форм мислення складноорганізованими системами в процесі їхньої еволюції, тобто спочатку передбачається можливість самоорганізації цих систем.

У класичній науці роль дослідника зводиться до позиції зовнішнього (об'єктивного) спостерігача, який створює цілісну картину (модель) світу. У некласичній науці різноманітність можливих позицій дослідника зумовлює появу безлічі спостерігачів, і вже не йдеться про «об'єктивну» картину світу. Окрім того, що з'являється безліч «суб'єктивних» описів, постає ще й «спостерігач другого порядку» (Аршинов, 2015), який намагається інтегрувати різні картини світу в цілісний опис. І найповніший (але чи точний?) опис виникає тоді, коли зовнішня позиція дослідника доповнюється позицією в

---

¹ Синергетика – від грецьк. «син» – «со-», «спільно» і «ергос» – «дія».

просторі суб'єктів наукової діяльності, що уможлиблює інтеграцію окремих моделей у цілісне розуміння. У результаті можемо спостерігати явище «подвійної суб'єктивності»: суб'єктивність окремих моделей доповнюється суб'єктивізмом «спостерігача другого порядку», оскільки є різні способи організації цілісної моделі. Цей спостерігач може вибірково охоплювати спостерігачів першого порядку і навіть інтегрувати їхні моделі по-різному. Від єдиного «зовнішнього спостерігача» приходимо до організованого «колективу спостерігачів».

У постнекласичній науці світ, який змінюється, розгортається в часі, відповідно, його модель має відображати трансформації, що відбуваються, і водночас у часі також може розгортатися саморозвиток дослідника як автора моделі світу (і розвиток організаційної складності колективу спостерігачів, частиною якого є дослідник). Між світом і його описом з'являється проміжна ланка – суб'єкт, який, як частина світу, може в процесі життєдіяльності вдосконалювати свій інструмент побудови моделей світу – свій рефлексивний образ автора моделі світу. Це означає, що окреме конструйоване знання дослідника є частиною його ж всеосяжного метазнання, але як суб'єкта життєдіяльності. За межами ситуації пізнання роль «дослідника-спостерігача» – лише одна із соціальних позицій суб'єкта. До позиції «спостерігача» додається позиція «практика», завдяки якій дослідник може перевірити відповідність сконструйованого знання в процесі реалізації своїх життєвих практик і комунікації з іншими суб'єктами. Зважаючи на те, що конкретне знання суб'єкта є частиною його системи знань (як суб'єкта життєдіяльності), рефлексивна позиція суб'єкта життєдіяльності як автора загальної системи знань дає змогу оцінювати якість і значущість конкретного знання для життєдіяльності суб'єкта. У процесі конструювання моделі світу переходимо від позиції «спостерігача» й учасника «колективного спостерігача» до рефлексивної позиції суб'єкта життєдіяльності – «спостерігач – практик – замовник знань», який ставить завдання пізнання та використовує здобуте знання в життєвих практиках. Якщо

класична наука імпліцитно передбачає спостерігача, кібернетика – суб'єкта, то синергетика – автора змін реальності (Игнат'єв, 2010; Титаренко, 2021).

Конструювання моделі світу в постнекласичній науці передбачає визначення суб'єктності автора цієї моделі та значущості його ролі «дослідника» в контексті масштабу його образу як суб'єкта життєдіяльності. За такої умови суб'єктність як рефлексія (усвідомлення) себе автором цілепокладання моделювання здійснюється в подвійному контексті, коли окреме завдання побудови моделі світу розглядається в контексті вирішення життєвих завдань суб'єкта, який, відповідно, є частиною суспільства. Залежно від складності методології суб'єкта (на який тип наукової раціональності він спирається) автор моделі світу позиціонуватиметься в тривимірному просторі можливих позицій дослідника: «спостерігача», учасника «колективного спостерігача», рефлексивного образу «суб'єкта життєдіяльності». Масштаб можливих ролей суб'єкта життєдіяльності зростатиме зі зростанням соціальної зрілості суб'єкта і зі складністю доступної йому методології. «Спостерігач» позиціонуватиметься в просторі можливих позицій «спостерігача першого порядку», «спостерігача другого порядку», «рефлексивного спостерігача за межами ситуації пізнання». Позиції «практика» будуть визначатися в просторі можливих соціальних позицій – індивідуального дослідника, члена наукового колективу, представника суспільства. Рефлексивна позиція суб'єкта життєдіяльності, коли суб'єкт виходить за межі ситуації пізнання, зумовлена роллю конструйованого знання: чи буде воно за межами наявного знання суб'єкта, за межами спільного знання та досвіду, чи за межами можливого мета(над)знання, яке принципово неповне.

Як автор моделі світу, дослідник у постнекласичній науці довизначає свою ідентичність, а отже і суб'єктність, у подвійному контексті. Він є членом наукової спільноти, яка так само є частиною суспільства. Одним із наслідків такого розуміння є те, що наука втрачає свій привілейований статус носія «істинного» знання та перетворюється на одне із джерел глобального знання про світ. Саме так наука стає одним із соціальних інститутів суспільства. Нові

знання не завжди можуть бути затребувані суспільством, оскільки система науки, виконуючи соціальне замовлення в межах чинного соціального устрою, не може протистояти соціальному тиску владних кіл суспільства, які фінансують науку. Суб'єктна автономність дослідника підпорядкована суб'єктності його організації, остання може бути лише в контексті провладного дискурсу суспільства (точніше, не самого суспільства, а його системи управління). Потенціал розвитку суспільства зумовлений спроможністю дослідника виходити за межі наявних канонів, коли той, власне, висловлює аргументоване інакодумство. В іншому випадку розвиток науки буде обмежений, а наслідком неповного знання може бути нездатність суспільства розв'язувати проблеми, що постають перед ним.

Від «об'єктивності» (моделі) світу в класичній науці переходимо до конструйованої «суб'єктивності» некласичної науки, а від них – до самоорганізації і «суб'єктності» дослідника, який визначає свою позицію і роль у процесі конструювання системи знань постнекласичної науки. Від зрілості суб'єкта науки і складності його ментального інструменту залежить складність конструйованої ним системи знань. За умови постнекласичного розуміння доводиться говорити не про абсолютні об'єктивні істини або про суб'єктивне знання, доступне будь-якому освіченому суб'єкту, а про принципову неповноту наявної системи знань, що передбачає безперервне поповнення запасу знань. Водночас у тих чи тих часових межах відбувається верифікація цього приблизного знання і його використання в контексті життєвих завдань суб'єкта.

Постнекласична методологія містить у собі попередні методи конструювання систем знання. Виокремлені типи наукової раціональності відповідають різним ракурсам аналізу та конструювання моделі світу – залежно від складності дискурсу її автора. Щоб описати загальний принцип побудови моделі зростаючої складності та її синергетичну природу, скористаємося такою метафорою. Моделі, що конструюються в межах класичної науки, уподібнимо до знакових конструкцій (літер), коли в конкретній ситуації дослідник відтворює елементи наявного тексту природи. У межах некласичної науки

конструюються інтегровані (системні) моделі, які ми співвіднесемо зі словами. Автор використовує слова, спираючись на власний словниковий запас, доступний йому завдяки культурі його наукової спільноти. Для постнекласичної науки, за аналогією, поставимо у відповідність тексти, у яких обов'язково закладено цілепокладання їхніх авторів. Текст імпліцитно передбачає комунікацію з іншими авторами і, отже, узгодження їхніх цілей. Виходить, текст – це обов'язково фрагмент сукупного тексту, який має «загального автора, що не спостерігається». Загалом написання тексту обов'язково передбачає наявність «об'єктивних» літер, «суб'єктивність» використання багажу лексики і «суб'єктність» автора тексту, яка узгоджується з його ж «суб'єктністю» як представника «невидимого» колективного автора. Теорії постнекласичної науки розгортаються в тривимірному семантичному просторі «об'єктивності», «суб'єктивності», «суб'єктності», які є її атрибутивними характеристиками.

Система знань конструюється як узагальнення наявних способів процесу пізнання. Носієм цілісного знання є суспільство (у межах людства загалом). Механізми розвитку системи знань переломлюються через самоорганізацію суб'єкта (носія знань). Розвиток системи знань зумовлений завданнями, що постають перед суспільством. У процесі соціалізації індивідуальні суб'єкти засвоюють фрагменти системи знань, утілюючи у своїй ментальній організації механізми саморозвитку, закладені в суспільстві. Потенціал розвитку системи знань зумовлений суб'єктністю суб'єктів пізнання, програмованою культурою суспільства, сформованою в процесі соціалізації та заданою масштабом вирішуваних завдань.

Класична наука продукує теорії, що є проявом універсального знання. Для некласичної науки характерна поява великої кількості видів знання і теорій як прояв множинних суб'єктів знання, що поєднують свої суб'єктивні знання в численні теорії. У постнекласичній науці відбувається саморозвиток індивідуальних суб'єктів науки, самоорганізація науки як соціального інституту і процес нескінченного пошуку всеосяжного («істинного») знання. Знання

постає як система знань, яка постійно оновлюється залежно від механізмів саморозвитку її автора, що є частиною суспільства.

Постнекласична методологія

У межах постнекласичної методології досліджувані об'єкти можна розглядати як системи різного масштабу складності: прості, складні й ті, що саморозвиваються (Степин, 2006). Під системою розуміємо сукупність елементів, які постійно взаємодіють й утворюють єдине ціле, що не зводиться до адитивної суми елементів. У контексті нашого дослідження будемо розглядати соціальні системи, елементами яких є індивідуальні суб'єкти. Проста система – це «наочна і зрозуміла» для зовнішнього спостерігача конструкція (група, команда), що діє як єдине ціле.

Складну систему, що становить сукупність простих систем, аналізують уже разом із середовищем їхнього функціонування (тобто в контексті). Систему аналізують не як множинність, що складається з фіксованих елементарних одиниць, а як цілісний об'єкт, що допускає різні способи конструювання. Водночас властивості системи зумовлені топологічно цілісними, глобальними характеристиками зовнішньої для них і незайнятої ними частини простору (Донченко, 2005; Суший, 2011; Философские проблемы..., 1995). Ці характеристики можуть визначати не тільки можливе розкладання на підпростори меншої розмірності, а й динамічну поведінку цих підпросторів у часі – наявність, наприклад, переважних способів їх змін, які, відповідно, зумовлюють стан системи. Середовище визначає види активності системи, що передбачає складність організації системи та поділ її управлінських функцій як способів взаємодії із середовищем. Отже, система, яка змінюється, функціонує у світі, який так само змінюється, а це приводить до того, що у звичному сенсі межа між ними зникає, вона стає розмитою – система розчиняється у світі, світ проникає в систему (передбачається попереднє визначення того, що є фігура, а що – тло). Змінюється поняття цілого як певної сутності, воно виходить за межі

вужького конкретно змістового визначення системи і передбачає розгляд системи разом із фрагментом середовища функціонування.

Складна система не тільки адаптується до середовища, а в ній формуються й механізми пред-адаптації, які дають змогу підтримувати її готовність до потенційно можливих викликів середовища (Асмолов, Шехтер, & Черноризов, 2018). Якщо прості і складні системи аналізують під кутом зору їхньої організації, зумовленої складністю організації середовища, то системи, що саморозвиваються, аналізують у часі. Система, що саморозвивається, – це складна система, яка відтворює свою організацію в часі. У фізичному світі прикладом систем, що саморозвиваються, можуть слугувати фрактальні структури, які задаються початковим станом і рекурсивною формулою.

Система, що саморозвивається, функціонує в середовищі, що змінюється. Унаслідок цього змінюється її організація та модель відтворення, яка постає у вигляді проекту майбутнього стану системи. Розширення меж аналізу через додавання тимчасового параметра до розгляду самої системи та середовища її функціонування пояснює, чому обов'язково треба брати до уваги процес самоорганізації системи. Моделлю системи, що саморозвивається, може слугувати текст: є автор, який, відповідно до задуму, конструює текст. Організація тексту – це система елементів, функціонально об'єднаних у цілісну змістово-сміслову структуру загальним задумом автора (Дридзе 1996, с. 149). Згодом відбувається розвиток автора, унаслідок чого його первісний проект зазнає змін, що передбачає нове видання тексту з необхідними правками.

Водночас зазначимо, що, спираючись на логіку тріади Гегеля (теза – антитеза – синтез), таку ж (текстову) схему аналізу можна застосувати і до простої системи. Елементи утворюють систему, яка має «автора» їх синтезу. Роль такого «автора» виконує самозумовлений процес самоорганізації (елементів) системи, що реалізується в спільному проекті системи (Выготский, 1984).

Аналіз систем пов'язаний зі складністю мислення дослідника, що спирається на один із типів методології (класична, некласична,

постнекласична). Постнекласична методологія інтегрує попередні типи методологій і зумовлює розгляд будь-яких соціальних систем у трьох ракурсах, як-от: замкнута автономна цілісність; відкрита система, що функціонує в якомусь середовищі; система, що самоорганізується, яка накопичує досвід взаємодій із середовищем та ускладнює свою організацію. Тобто аналізують систему, систему в контексті, систему в просторі і в часі її життєдіяльності (Плющ, 2020). Це означає, що опис об'єкта дослідження передбачає інтеграцію таких підходів: атрибутивного (набір ознак об'єкта), контекстуального (результати функціонування в середовищі), самоорганізаційного (процес самоорганізації). Відповідно до запропонованого методу будь-який соціальний об'єкт постає в трьох ракурсах: внутрішнього устрою; взаємодії із зовнішнім середовищем; процесу саморозвитку, який можна уявити у вигляді тексту зростаючої складності. Водночас треба пам'ятати, що складність внутрішньої організації системи зумовлена як складністю контексту, так і часовим горизонтом життєдіяльності, у процесі якої відбувається самоорганізація системи та автора проєкту її саморозвитку. У нашому дослідженні, що спирається на постнекласичну методологію, будемо застосовувати тривимірну «оптику» текстового підходу: розглядати соціальні конструкції як системи, що саморозвиваються, конструюються їхніми авторами за наявним у них проєктом.

Постнекласична методологія охоплює й інші типи методологій, що було показано на прикладі тексту як моделі системи, що саморозвивається. Текст можна розглядати як просту систему, елементами якої є букви. Водночас текст постає як складна система, елементами якої є слова, які так само можна розглядати як просту систему. Якщо спостерігач здатен реконструювати автора, який перебуває за межами тексту, то текст можна представити як систему, що саморозвивається. За такої умови спостерігач має вміти реконструювати задум тексту, який може змінюватися у зв'язку із саморозвитком автора цього тексту.

* * *

Отже, використання постнекласичної методології передбачає розгляд об'єктів у тринітарній логіці текстового підходу. Досліджуваний об'єкт пізнання аналізують як:

- автономний об'єкт («вирваний» із контексту);
- об'єкт у контексті (у просторі функціонування);
- об'єкт у подвійному контексті (у просторі функціонування і часу життєдіяльності).

Залежно від складності ментального інструменту дослідник фокусує увагу на деяких вимірах функціонування об'єкта, що вивчається, або може скласти цілісну модель його життєдіяльності на основі вивчення внутрішньої структури об'єкта, його взаємозв'язків з навколишнім світом, способів самоорганізації в середовищі.

Розділ 2

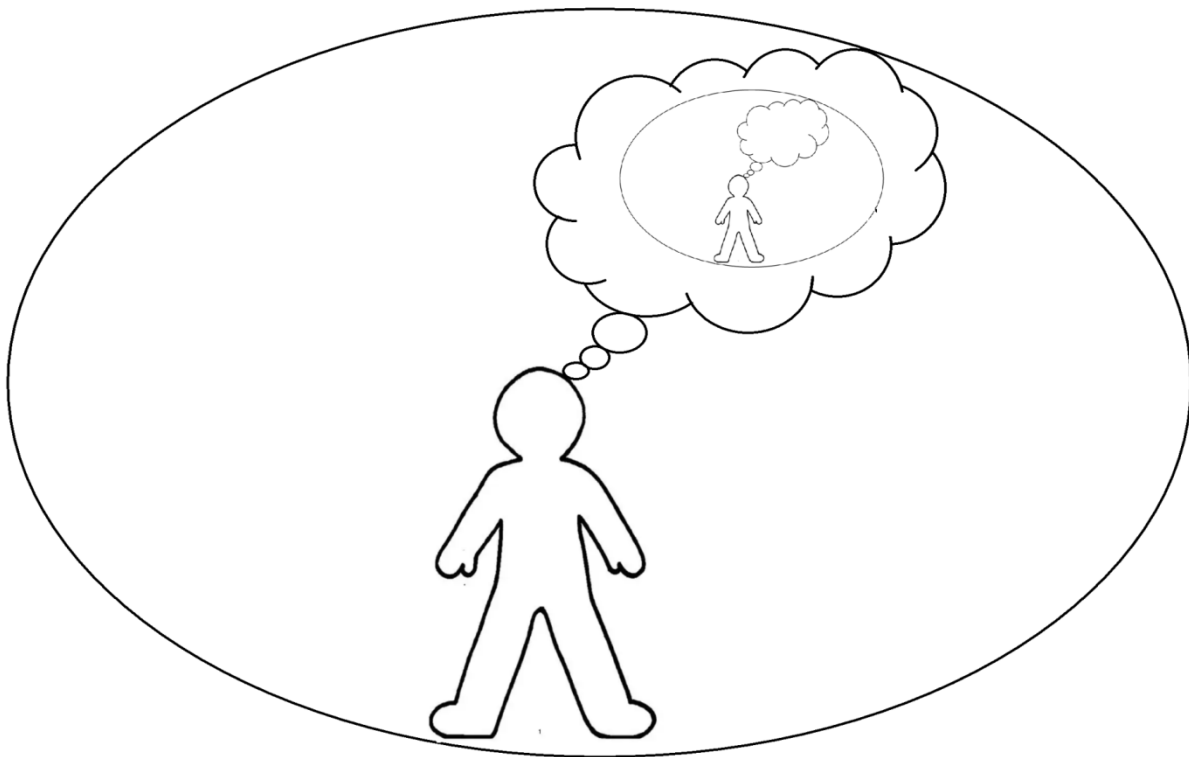
МЕНТАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ СУБ'ЄКТА

У цьому розділі на основі тринітарної методології ми спробуємо здійснити аналіз складноорганізованої побудови психіки як внутрішнього світу суб'єкта.

Базові основи постнекласичної методології

Почнімо з *моністичного* розуміння природи світу, коли світ є єдиним і становить безперервну цілісність. Є також *дуальне* розуміння устрою світу: матерія і свідомість, природа і людина, об'єкт і суб'єкт, ціле і частина. Цілісне розуміння світу доповнюється більш складним його описом, коли в іншій проєкції його можна розглядати як систему, що містить дискретні складники. Упорядкування цілого з елементів приводить до розуміння дворівневості його функціонування: рівень цілого (системи) і рівень елементів. Зростання складності організації цілого зумовлений як додаванням елементів, що утворюють внутрішню структуру системи, так і розростанням її функціональності.

Можна говорити і про *триєдину* організацію світу, коли суб'єкт, який функціонує у світі, усвідомлює наявність у себе внутрішнього світу. Відповідно, суб'єкт, який функціонує у світі і володіє внутрішнім світом, відтворює у внутрішньому світі цю структуру (рис. 1).

Рис 1. Модель триєдиної організації світу: світ, суб'єкт, внутрішній світ

Виникає подвійна вкладеність «частина – ціле»: ментальний світ становить частину суб'єкта, суб'єкт, так само, – частину світу загалом. Одночасне «бачення» суб'єктом цих фрагментів приводить до «бінокулярного зору», коли суб'єкт поєднує дві картини світу. Проявляється своєрідний квантовий ефект стану суб'єкта: у нього дві позиції спостерігача водночас, які він поєднує в цілісне розуміння. Тривимірність внутрішнього світу – результат квантового ефекту, суперпозиції двовимірних моделей, коли новий вимір з'являється завдяки їхній когерентній синхронізації. Тривимірна складність організації світу буття суб'єкта, потенційний квантовий ефект і наявність «бінокулярного зору» (механізму узгодження) приводять до того, що побудова ментальної моделі передбачає не тільки самоорганізацію, а ще й можливий саморозвиток цієї моделі її автором.

У запропоноване розуміння триєдиної організації світу (світ, соціальний світ, ментальний світ) імпліцитно закладено схему організації тексту: знаковий фізичний текст, його автор, задум тексту. Таке розуміння згідно з постнекласичною методологією передбачає аналіз ментальної організації

суб'єкта в подвійному контексті, оскільки внутрішній світ є частиною суб'єкта, що функціонує в зовнішньому світі. Як зазначає Л. Киященко (2017), потрійний поділ на об'єкт, суб'єкта і приховане «непроявлене третє» радикальним чином відрізняє методологію синергетики від класичного підходу.

Тринітарне розуміння об'єднує й решту підходів, а саме: монізм і дуалізм, тобто є за своєю природою синергетичним. Різні конструкти знакового тексту охоплюють усі рівні організаційної складності. Літери (знаки) є безперервною цілісністю. Слова являють собою системну сукупність дискретних елементів і несуть певне значення, яке трансформується в зміст у контексті вживання слова. Оскільки текст передбачає наявність його автора і побудову відповідно до ідей цього автора, то модель тексту являє собою цілісність, що самоорганізується. Причому автор тексту, що реконструюється, досить часто перебуває поза полем зору (і розуміння) дослідника.

Поява світу ідей (ментального виміру цілісного світу) зумовлює розуміння можливості самоорганізації як упорядкування автором тексту власних думок. Виникає ситуація «текст у тексті»: наявність складноорганізованого тексту передбачає наявність складноорганізованого задуму також як тексту. Суб'єкт постає в ролі автора тексту, що конструюється, і в ролі автора, який коригує задум автора тексту. Виникає явище кругової причинності. Чергування і поєднання цих видів самоорганізації в різних рольових позиціях спричинює наростання ментальної складності суб'єкта.

Розбудова ментального

Ментальне – це внутрішній світ суб'єкта, що є частиною світу. Організація внутрішнього світу суб'єкта подібна до організації світу, до якого належить цей суб'єкт, завдяки його активності. У процесі своєї життєдіяльності в навколишньому світі суб'єкт стає посередником між двома світами, узгоджуючи складність їхньої організації. Це зумовлює структурну сполученість ментального і навколишнього світів суб'єкта в процесі його становлення. Розвиток суб'єкта розглядають не просто як функцію, що

визначається спадковістю і середовищем (внутрішнім і зовнішнім), а і як безперервний самозумовлюваний процес, що доповнює «штучний дуалізм» (об'єкта і суб'єкта, зовнішнього і внутрішнього) процесом самоконструювання суб'єкта (Выготский, 1984).

У межах постнекласичної методології маємо три типи цілісності: синкрет, систему, текст, які відображають зростання складності організації *Цілого*. Зростання складності не виключає попередні способи організації, а приводить до розгортання нових вимірювань. З виокремленням частин континуальне розуміння цілого доповнюється його дискретним баченням (дискретні частини становлять систему, ціле). Одночасне існування континуального і дискретного розуміння світу передбачає можливість їх поєднання в новому вимірі квантової природи. У цьому вимірі внутрішній світ постає як ментальна (текстова) конструкція (системного) суб'єкта, що є частиною цілісного світу. Саме життєдіяльність суб'єкта, передбачаючи його адаптацію до умов навколишнього світу, зумовлює можливість та необхідність структурного поєднання організації світу, суб'єкта і його ментального світу, що стає інструментом саморозвитку суб'єкта.

В основі розрізнення складності організації досліджуваних систем закладено відмінності в методологічному розумінні цілісності. Якщо розглядати безперервну «континуальну» цілісність, прояв складності зумовлюється масштабом системи: зовнішня система постає як складніша. Аналізуючи «контекстуальну» цілісність як сукупність дискретних елементів, виділяємо складність проявів цілого як системи і її структурну складність, що проявляється в зростанні кількості елементів, видів їхніх взаємозв'язків та утворенні рівнів системи. Розглядаючи «текстову» цілісність як систему, що самоорганізується, доводиться вводити додатковий вимір складності. У процесі еволюції системи може відбуватися саморозвиток автора проекту системи, що зростання так званої *складності* (Аршинов, & Буданов 2018). Складносність системи відображає потенціал її саморозвитку. Рефлексія автором контексту функціонування системи передбачає безліч авторських позицій,

багатоваріантність описів проєкту та подальшу інтеграцію цих описів у цілісне розуміння, що врешті-решт веде до ускладнення ментальної організації автора, який конструює складноорганізований текст.

Три виміри є неодмінною і достатньою умовою розвитку складності організації Цілого. Наявність лише двох вимірів (континуального і контекстуального) не дає змоги створювати складноорганізовані структури, що синтезують обидва виміри організації Цілого, оскільки не закладено можливості перехідних форм між ними. Поява внутрішнього процесу самоорганізації Цілого як процесу самоконструювання автора тексту Цілого уможлиблює побудову все більш складних структур. Це здійснюється вже не шляхом додавання нового виміру Цілого, а через зростання складності ментального інструменту автора тексту.

Виокремлення триєдиної організації життєвих сфер людини (цілісного виміру світу, соціального світу людей, їхнього ментального світу), що проявляється і в структурній організації її ментального світу (тексту), можна розглядати як прояв загального принципу самоорганізації систем різної природи. Аналогічний методологічний підхід використовує Т. Марцинківська, наголошуючи на аксіоматичності положення про три рівні детермінації людини – онтогенетичній, соціальній та духовній (Марцинковская, 2014). Можна навести й інші приклади такого світобачення, наприклад матерія, людство, розум (Майнцер, 2009).

Організація внутрішнього світу суб'єкта

Для позначення внутрішнього світу є різні терміни – «ментальне», «психіка», «свідомість». Їх використовують і як синоніми, і як поняття, що відображають різну складність організації внутрішнього світу (що окремо ще будемо обговорювати). За замовчуванням аналізуємо не просто внутрішній світ суб'єкта (психіку, свідомість), а внутрішній світ суб'єкта у світі, що передбачає тринітарну організацію психіки.

Почнімо з розгляду внутрішнього світу індивідуальних суб'єктів, які є носіями внутрішнього світу і його авторами. Внутрішній світ суб'єкта розгортається в текст, автор якого зазнає змін. Зміст внутрішнього світу становить знання про світ загалом. У класичному трактуванні внутрішній світ є картиною світу, що має статус інтрапсихічної (психологічної) реальності, автором якої є сам суб'єкт, який відображає «об'єктивний» світ.

Інтерпсихічна реальність. Некласичне розуміння, коли суб'єкта аналізують у соціальному контексті, передбачає наявність спільно сконструйованої картини світу. Внутрішній світ суб'єкта є продуктом міжсуб'єктної взаємодії (Выготский, 2005). Сконструйовані в процесі взаємодії (рефлексивні) уявлення суб'єкта про його позиціонування в соціальному просторі зумовлюють появу додаткової авторської позиції. Образ дійсності є результатом інтеракції окремих сприйнятих і відчуттів різних людей, які вступають одне з одним у комунікації. Розуміння природи явищ виявляє себе в здатності суб'єкта, що пізнає, поринути в картини світу інших авторів, зрозуміти і поєднати їхні елементи, структуру, концепцію з власним баченням. Спільно сконструйований образ світу, який відтворюється суб'єктом, дає змогу говорити про інтерпсихічну (соціальну) реальність. Її автором є суб'єкт, який ідентифікує себе як учасника сконструйованого ним соціального простору. Тим самим забезпечується доступ до розуміння картин світу інших суб'єктів, а об'єктивність у цьому контексті трактується як інтелектуальна згода, поєднання кількох точок зору в процесі взаємодії (Дудина 1999, с. 60).

Становлення інтерпсихічної реальності є соціальним процесом, що відбувається всередині і поза індивідом водночас. Цьому процесу властива особлива внутрішня фаза, яка стає можливою завдяки інтеріоризації суспільства людиною (Андреева, 2007). Масштаб цієї інтерпсихічної реальності зумовлений складністю мислення суб'єкта, який у процесі соціалізації удосконалює механізми конструювання «ідеальних форм» (Толстых, 2020). Відомо, що в індивідуальній свідомості немає жодної вищої психічної функції,

яка б не була представлена насамперед у громадській діяльності тієї соціальної групи, до якої належить індивід (Выготский, 1999). Отже, будь-яка людина не менш соціальна, ніж група або колектив, унаслідок чого і суб'єкт, і його психіка «споконвічно і завжди соціальні» (Брушлинский, 1994, с. 19); відповідно, і конструювання образу світу за своєю природою зумовлено культурою суспільства.

Зазначимо, що картина світу «об'єктивна» за визначенням як така, що є насправді. Для самого суб'єкта його образ світу може бути як об'єктивним, так і суб'єктивним, якщо він відображає соціальну природу цього образу. Образ світу іншого суб'єкта, який навіть за його належністю «суб'єктивний», може визнаватись «об'єктивним» лише в тому випадку, якщо він підтверджує образ світу суб'єкта.

На першому етапі формування організації інтерпсихічної реальності постає як система – сукупність моделей інтрапсихічної реальності суб'єкта в різних реконструйованих ним соціальних позиціях. На другому етапі організація цієї реальності являє вже собою систему систем – сукупність первісних моделей інтерпсихічної реальності в різних реконструйованих суб'єктом соціальних ролях, у межах яких він відтворює засвоєні моделі соціальної реальності груп.

Інтерпсихічна реальність – це модель «соціальної реальності» суб'єкта, яка доповнює інтрапсихічну реальність. Вона є новим виміром і містить її рефлексивний образ як один з елементів. Ця соціальна реальність – двовимірна, оскільки, крім моделі світу, вона має вимір авторів цієї моделі, у якій суб'єкт належить до складу її колективного автора.

Метапсихічна реальність. Крім знання про навколишнє фізичне і соціальне середовище, зміст внутрішнього світу становлять уявлення про внутрішні світи суб'єктів цих середовищ. Метапсихічна реальність – це третій (дискурсивний) вимір внутрішнього світу, який представляє текст «задуму»

тексту внутрішнього світу суб'єкта. Спочатку розкриємо зміст поняття «дискурс».

Використовуючи тринітарну методологію, визначимо дискурс як текст життєвого проєкту суб'єкта. Дискурс є рушійною силою активності суб'єкта, водночас сам дискурс можна розглядати як «текст у тексті»: текст життєвого проєкту в тексті життєдіяльності суб'єкта, який є їхнім єдиним автором. Оскільки життєдіяльність – це процес, то дискурс розгортається в текст суб'єкта, у дискурсивні практики (втілення тексту суб'єктом), у проєктний дискурс (задум, що коригується). Суб'єкт, що саморозвивається, як автор проєктного дискурсу, може вносити правки у свій текст.

Дискурс індивідуального суб'єкта є частиною дискурсу колективного суб'єкта, до складу якого входить цей індивід. Індивідуальний суб'єкт, вступаючи у взаємодії з іншими суб'єктами та реконструюючи їхні ментальні тексти, збільшує складність організації власного внутрішнього світу. Інструментом розвитку тексту дискурсу стає проєктний дискурс суб'єкта, який дає змогу виходити за межі наявного задуму тексту. Колективний автор дискурсу може бути внутрішнім, що конструюється самим суб'єктом, бути зовнішнім – соціальним, що конструюється спільно, і бути процесуальним, що потенційно охоплює всіх авторів – внутрішнього, соціального та уявного автора майбутнього.

У тексті дискурсу колективного суб'єкта імпліцитно закладено модель узгодження дискурсивних практик його авторів («невидимий третій» вимір тексту) як проєктний дискурс майбутнього автора. Розуміння дискурсу зумовлено здатністю (і готовністю) суб'єкта реконструювати колективного автора тексту і його проєктний дискурс. Наявність у соціумі груп із різними дискурсивними практиками приводить до розуміння способів їх узгодження у межах спільного буття. Крім двох авторських позицій індивідуального суб'єкта (автономного і соціального автора), у нього з'являється третя позиція – квантового автора, яка перебуває за межами спільного буття («екзистенційний» автор). З появою нової авторської позиції ускладнюється організація тексту

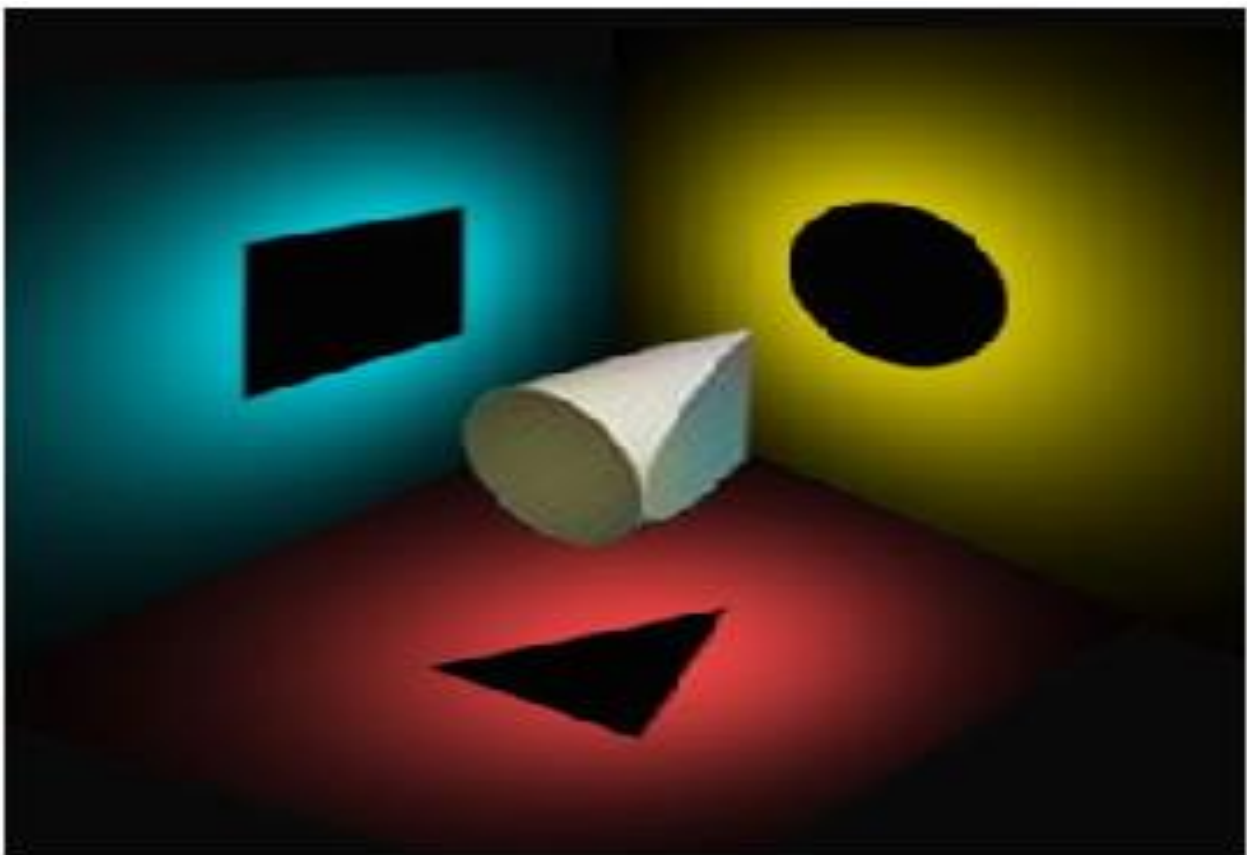
дискурсу: автономний автор конструює текст дискурсу, соціальний автор – метатекст (спільний текст), квантовий автор – гіпертекст (загальний текст). Зазначимо, що четвертої авторської позиції суб'єкта не з'являється. Конкретизація дискурсу квантового автора приводить до того, що цей новий текст дискурсу стає однією з дискурсивних практик соціального простору суб'єкта, позиція квантового автора знову відсувається за горизонт буття, а сам суб'єкт збільшує складність ментальної організації. Гіпертекст, як загальний текст, залишається гіпертекстом, лише зростає ментальна складність його автора (Фролов, 2007). Отже, дискурс є інструментом саморозвитку ментальної організації суб'єкта, який дає змогу доповнити конструкти тексту, ускладнити організацію колективного автора (соціального простору), додати способи узгодження спільного дискурсу, беручи до уваги колективного автора нової складності організації. Складність дискурсу зумовлена складністю уявного колективного автора дискурсу, коли автор дискурсу поміщає себе в контекст більшої складності, проходячи етапи саморозвитку.

Саморозвиток, передбачаючи багатоваріантність можливих картин світу, відіграє ще одну важливу роль. Створюються різні канали отримання інформації та її дублювання. Тим самим уможлиблюється нівелювання помилок, які неминуче трапляються під час передавання та/або інтерпретування інформації.

Розуміння терміна «дискурс» дає змогу розкрити природу метапсихічної реальності. У метапсихічній реальності до фізичного і соціального вимірів світу, у яких функціонують суб'єкти (особи, організми), додається ментальний вимір світу, утворений з ментальних текстів усіх цих суб'єктів. Побудова дискурсивного виміру передбачає існування носіїв дискурсу та середовища їхнього перебування, які входять до складу цього тексту. Розгортання змісту цього виміру зумовлено здатністю суб'єкта відтворити дійових осіб у своїй моделі світу, реконструювати їхні дискурси та інтегрувати окремі тексти в єдиний текст зростаючої складності організації. У процесі саморозвитку суб'єкта відбувається зростання складності організації метапсихічної реальності

як дискурсу, який стає текстом текстів. Цей сукупний текст розгортається від частини до цілого, від фрагмента тексту до більшого обсягу.

Автором інтрапсихічної реальності є суб'єкт, інтерпсихічної реальності – складний (соціальний) суб'єкт, метапсихічної реальності – суб'єкт, який саморозвивається і в якого є проєкт майбутнього. Суб'єкт, що саморозвивається, одночасно перебуває у двох позиціях: він і герой життєвого тексту, і його автор. Якщо основою устрою інтерпсихічної реальності є принцип додатковості (частина і ціле мають дискретну природу), то метапсихічна реальність має квантову природу. Принцип додатковості може призводити до ефекту «кентавра», коли частини різних систем поєднуються в нову систему. Квантова природа дає змогу зберегти цілісність різнопорядкових сутностей у спільній конструкції, коли ці частини є її проєкцією меншої розмірності (рис. 2).

Рис. 2. Проекції тривимірного об'єкта на ортогональній площині

Якщо конструювання інтрапсихічної реальності передбачає суб'єктну детермінацію цього процесу, а інтерпсихічної реальності – соціокультурну детермінацію, то побудова метапсихічної реальності зумовлена складністю (потенціалом саморозвитку) ментального інструменту суб'єкта. Це дає суб'єктові змогу реконструювати тексти більшої складності, ніж його власний текст, який є їхнім фрагментом. У метапсихічній реальності внутрішнього світу водночас представлена як модель світу суб'єкта, так і модель (образ) майбутнього світу суб'єкта, що саморозвивається. Це дає суб'єктові змогу виходити за межі побудованої ним моделі світу, збільшуючи власний ментальний потенціал. Процес побудови метапсихічної реальності, керований суб'єктом, стає інструментом розвитку складності його ментальної організації. Невипадково в межах культурно-історичної теорії внутрішній світ суб'єкта зі статусу «об'єктивної» і конструйованої «суб'єктивної» реальності внаслідок складності його «суб'єктної» організації переходить у новий стан та стає умовою розвитку суб'єкта (Рубцов, 2016).

Розуміння організації внутрішнього світу як тексту передбачає, що зберігаються попередні форми організації, такі як цілісність і система. Побудова метапсихічної реальності як «тексту в тексті» (текст внутрішнього світу містить різні виміри: фізичне, соціальне, ментальне, останнє якраз і представляє новий текст) передбачає, що автор метапсихічної реальності як автор майбутнього є автором, що саморозвивається. Це означає, що задано «стрілу часу» (Стенгерс, & Пригожин, 2021), яка має напрям розвитку. Це набуває важливого методологічного значення. Уведення тривимірності організації Світу передбачає його текстову організацію та появу автора цього тексту. «Невидимі» для спостерігача фрагменти цього тривимірного Світу для побудови його картини передбачають різні позиції спостерігача і потенційну можливість розвитку автора цього тексту. Симетрія як символ гармонійного стану Світу стає окремим випадком, і розвиток передбачає флуктуацію, порушення симетрії як сталого стабільного стану. У тривимірному світі символом стійкості об'єкта стає різноманіття його станів, коли безперервні

зовнішні зміни зумовлюють розвиток інструменту проєктування автора, який відтворює проєкт об'єкта в умовах, що змінюються. Пригадаймо вислів Л. Керролла: «Щоб залишатися вдома, треба швидко бігти».

У найпростішому наближенні устрій внутрішнього світу являє собою цілісність, систему, текст, у якому закладено модель саморозвитку носія (і автора) внутрішнього світу. За умови ускладнення оптики дослідника організація внутрішнього світу нарощує свою складність. Зокрема, її текст, відповідно, розгортається за декількома вимірами: інтра-, інтер-, метапсихічною реальністю, де остання репрезентує проєкт (модель) майбутнього. Текст майбутнього імпліцитно містить уявлення про потенціал саморозвитку автора цього тексту, про можливість розвитку ментального інструменту цього автора, що дає змогу конструювати дедалі складніші уявлення про майбутнє. У суб'єкта, автора внутрішнього світу, є три авторські позиції: автора внутрішнього світу, автора майбутнього і автора за межами майбутнього. Цей простір позицій залишається незмінним, оскільки уявлення про більш складне майбутнє передбачає появу більш складного нового автора майбутнього, водночас позиція автора поза межами майбутнього залишається, лише ускладнюються уявлення суб'єкта про облаштування (колективного) автора майбутнього. Потенціал розвитку внутрішнього світу задається самим суб'єктом шляхом відтворення автора майбутнього дискурсу та його позиції у фазовому просторі станів майбутнього автора спільного дискурсу.

Форми організації внутрішнього світу

Як уже зазначалось, організація внутрішнього світу (інтрапсихічна, інтерпсихічна, метапсихічна реальності) подібна до організації зовнішнього світу (синкрет, система, текст). Крім цього, конструкти зростаючої складності організації внутрішнього світу мають свою власну логіку саморозвитку. Інтрапсихічна реальність як уявлення внутрішнього світу є частиною зовнішнього світу – ціле загалом (внутрішній світ у світі). З розвитком інтерпсихічна реальність із системного конструкта соціального суб'єкта

перетворюється на систему систем цього суб'єкта, включеного в спільні соціальні практики. Метапсихічна реальність з тексту одного автора перетворюється на текст текстів цього автора, що саморозвивається, і є частиною загального тексту універсуму. Отже, у процесі саморозвитку організація внутрішнього світу (синкрет, система, текст) розгортається в організацію – синкрет, система систем, текст текстів.

Позначимо кожен із цих конструктів внутрішнього світу відповідно до текстового розуміння організації цього світу (текст, автор, задум). Устрою внутрішнього світу як єдиної цілісності відповідатиме термін «психіка». Соціальний вимір внутрішнього світу позначимо як «свідомість» (співзнання). Ментальному виміру, текст якого містить модель майбутнього, поставимо відповідно термін «проектний дискурс». Залежно від складності моделі дослідника внутрішній світ може набувати різних форм вираження: психіка, свідомість, проектний дискурс.

Тринітарний устрій внутрішнього світу – психіка, свідомість, проектний дискурс – дає змогу подати його у вигляді ментальної конструкції, у якій закладено модель світу і його майбутнього; одного з інструментів взаємодії суб'єкта зі світом; механізму саморозвитку суб'єкта як методу управління майбутнім. Таке розуміння дає змогу відобразити рівні складності організації ментального, етапи його розгортання, одночасне функціонування його конструктів.

Вирішуючи свої завдання, дослідник може обмежуватися одним розумінням організації ментального або використовувати різні варіації. Попереднє завдання ракурсу використання цих термінів зумовлюватиме їхні взаємозв'язки. Наприклад, якщо розглядати розвиток ментального в історичній перспективі, то свідомість постає як частина психіки, що виникла раніше. З погляду складності організації ментального, свідомість, як більш складно організована конструкція, містить психіку як частину. З позиції ж внутрішнього ментального спостерігача, свідомість і психіка – це різнопорядкові конструкти, що виконують різні функції. І всі погляди мають право на існування з огляду на

прийняту логіку моделі внутрішнього світу. Аналогічно і з проєктним дискурсом, який може містити свідомість, бути її частиною, або це можуть бути різні утворення.

Функції ментального

Функцію розуміємо як використання об'єкта в конкретних умовах для вирішення певної задачі. Один і той самий об'єкт може мати різне призначення залежно від контексту. Складноорганізовані об'єкти можуть виконувати кілька функцій одночасно. Кількість виконуваних функцій зумовлюється складністю об'єкта, широтою контексту його використання, фантазією суб'єкта, що знаходить застосування об'єкту для вирішення необхідних йому завдань.

Спираючись на таке розуміння устрою внутрішнього світу (світ, суб'єкт у світі, внутрішній світ суб'єкта у світі), розглянемо окремі його функції. Згідно з холічним підходом зміст внутрішнього світу становить знання про світ, і функцією ментального є відображення світу загалом. На основі контекстуального підходу диференціюємо наші уявлення, використовуючи знання про суб'єкта у світі та його поведінку в різних ситуаціях. Відповідно, додається функція регулювання поведінки суб'єкта, що дає змогу контролювати його взаємодії зі світом шляхом вибору контексту, який передбачає набір певних програм поведінки. Спираючись на історичний підхід, приходимо до розуміння процесів трансформації внутрішнього світу суб'єкта, який функціонує в середовищі, що змінюється. У нас з'являється функція самоорганізації внутрішнього світу, коли вона сама є інструментом власного саморозвитку. Ментальне є неодмінним складником життєдіяльності суб'єкта, його інструментом, що дає змогу коригувати саму психіку, активність суб'єкта, вносити зміни в середовище.

Аналіз устрою внутрішнього світу (суб'єкт у світі) згідно із системним підходом дещо трансформує розуміння функції. Функція відображення стає орієнтаційною функцією суб'єкта у світі. Функція управління поведінкою суб'єкта перетворюється на адаптаційну функцію, а функція самоорганізації –

на еволюційну, де процеси самоорганізації забезпечують саморозвиток самого суб'єкта.

Текстове розуміння устрою внутрішнього світу передбачає перехід до узагальнення функцій внутрішнього світу як його використання для конструювання тексту. Виокремлюється функція моделювання цілісного тексту, функція модернізації тексту як результату активності суб'єкта, функція зворотного зв'язку, що дає змогу оцінити якість отриманого тексту. Зворотний зв'язок може проявлятися як окремий випадок моделювання тексту, загальний принцип активності суб'єкта, загальне правило життєдіяльності суб'єкта у світі, що змінюється.

Таку тринітарну логіку можна використовувати й для розгортання розуміння окремих психічних процесів, у яких проявляються їхні функції. Наприклад, відтворення світу у свідомості суб'єкта може виявлятися як відображення світу, як випереджальне відображення світу і як відображення неповноти знань про світ. Випереджальне відображення виникає як результат екстраполяції попереднього досвіду – можливо, і спільного. Відображення неповноти знань є знанням про знання, це вже рефлексивний процес відображення світу суб'єктом, який використовується для постановки завдань модернізації наявного знання, що дає змогу внести до нього корективи і підготуватися до невідомого.

Для позначення знань про світ також можна використовувати різні терміни: «картина», «образ», «модель», які у деяких випадках можуть бути синонімами, але з методологічної точки зору є певні відмінності в їх розумінні. Картина (світу) має «об'єктивний» характер, оскільки передбачає перебування поза суб'єктом, який є її носієм. Образ (світу) має подвійний характер, він може мати як «об'єктивне» значення, яке приписують автору картини світу та/або загальноновизнаній суспільній думці, так і бути «суб'єктивною» інтерпретацією суб'єкта. Модель світу спочатку «суб'єктивна», оскільки належить суб'єкту і формулюється його мовою, і «суб'єктна», оскільки вона зумовлена ступенем

складності мислення суб'єкта, який конструює цю модель, і передбачає можливості маніпулювання нею та внесення в неї коректив.

Розвиток внутрішнього світу

У світі, що змінюється, людина як його частина постає у вигляді відкритої цілісності, а внутрішній світ людини є її незавершеним проєктом. У запропонованому синергетичному розумінні найпростіша форма організації ментального – психіка, як квантова структура, може бути представлена у вигляді тексту, у якому закладена модель майбутнього як задум тексту. Більш складна форма організації ментального – свідомість, як метатекст, містить другий, «авторський» (соціальний), вимір, що передбачає модель організації майбутнього автора. Складніша форма організації ментального (що передбачає саморозвиток його носія) – дискурс, як гіпертекст (текст усіх текстів автора), містить модель саморозвитку майбутнього автора, його проєктний дискурс (крім «тексту» і «автора» додано третій вимір). Створення гіпертексту передбачає попереднє розуміння його автора і вибір ним складності майбутньої програми розвитку ментального тексту: текст, метатекст, гіпертекст.

Проєктний дискурс. Проєктний дискурс – це модель саморозвитку майбутнього суб'єкта, закладена в дискурсі. Точніше, прихований внутрішній процес вибору цієї моделі, зумовлений позицією майбутнього суб'єкта в його фазовому просторі. У цьому просторі можливі три позиції майбутнього автора дискурсу: автономного одиничного суб'єкта, контекстуального соціального суб'єкта, загального суб'єкта, що саморозвивається. І, відповідно, три моделі розвитку дискурсу: монологічна (централізована), поліцентрична (системна), «ідеальна» синергетична.

У кожний момент часу вибір позиції є непередбачуваним і зовнішньому спостерігачеві видається хаосом. У процесі життєдіяльності схожість оцінювання багатьох ситуацій приводить до появи домінуючого вибору однієї з позицій. Зокрема, утворюється хаотичний атрактор, до якого тяжіє траєкторія

виборів у фазовому просторі. Поява хаотичного атрактора уможливило економію ресурсів, які можуть витратитися для здійснення процесу вибору. У процесі складноорганізованої діяльності, коли з'являються проміжні і кінцеві цілі, хаотичний атрактор відіграє роль «провідної зірки», з якою зв'язують проміжні вибори. Водночас можлива ситуація, коли характер і кількість проміжних виборів призводитимуть до зміни значущості атрактора, який починає дрейфувати у фазовому просторі.

З розвитком складності уявлень про майбутнього суб'єкта (які можна розглядати як фрагмент ідентичності) змінюється складність організації проектного дискурсу, розгортання процесу вибору позиції у фазовому просторі. Проектний дискурс майбутнього автономного суб'єкта є хаотичний процес вибору атрактора у фазовому просторі. У майбутнього соціального суб'єкта двохетапний процес вибору: спочатку задається позиція майбутнього суб'єкта в соціальному просторі, потім – його роль. У ролі учасника групи (об'єктна позиція) його атрактор задається наявним атрактором групи. У ролі автора проектного дискурсу групи (суб'єктна позиція) розгортається хаотичний процес вибору атрактора у фазовому просторі вже групового суб'єкта. Обирається не точка у фазовому просторі, а деяка ділянка можливих станів, яка на другому етапі передбачає конкретизацію залежно від соціального позиціонування.

У світі, що змінюється (тобто в подвійному контексті – простору і часу), організація проектного дискурсу суб'єкта ускладнюється ще більше. Крім позиції майбутнього суб'єкта в соціальному просторі, задається «ідеальний» хаотичний атрактор його проектного дискурсу. Цей атрактор розгортається в трьох вимірах. В автономного суб'єкта – хаотичний атрактор проектного дискурсу. У соціальному вимірі суб'єкт орієнтується на атрактори референтних соціальних груп, які проявляються в дискурсивних практиках суб'єкта. В «ідеальному» вимірі передбачається «ідеальний» хаотичний атрактор проектного дискурсу суб'єкта життєдіяльності. У гіпертексті дискурсу, як сукупності всіх дискурсивних текстів суб'єкта, імпліцитно закладено хаотичний атрактор проектного дискурсу суб'єкта. У результаті соціалізації суб'єкт

заповнює простір гіпертексту дискурсу всілякими дискурсивними практиками у складі численних колективних суб'єктів суспільства. Різноманітність дискурсивних практик дає суб'єктові змогу прояснити траєкторію хаотичного атрактора і його передбачувану «ідеальну» позицію життєвого проєкту суб'єкта.

У розгорнутому вигляді організація проєктного дискурсу постає як процес вибору позиції у фазовому просторі, організація якого спочатку задається складністю мислення суб'єкта. Позиціювання означає вибір майбутнього автора з його моделлю саморозвитку, і цей процес можна уявити у вигляді хаотичного атрактора, тобто як траєкторію у фазовому просторі станів суб'єкта, що тяжіє до свого сталого стану. Проєктний дискурс передбачає виникнення майбутнього автора дискурсу внаслідок внутрішнього подвійного зворотного зв'язку та процесу самоорганізації цього автора. Відбувається становлення складності ментальної організації суб'єкта. У процесі об'єктивації проєктного дискурсу суб'єкта здійснюється внутрішній процес самоорганізації, який відтворює хаотичний аттрактор дискурсу суб'єкта. Коли складність цього внутрішнього процесу самоорганізації розгортається в тривимірному просторі, то організацію цього процесу можна уявити у вигляді тексту. У зв'язку з цим з'являється автор цього внутрішнього тексту, у ролі якого виступає уявний майбутній автор дискурсу.

Антиципація як механізм розвитку психіки. Основним ментальним механізмом побудови моделі світу на першій стадії розвитку внутрішнього світу (психіка) є відображення. На наступній стадії розвитку (спів-знання) додається ще один механізм – конструювання (диференціювання плюс синтез), який передбачає побудову системних об'єктів, коли з окремих елементів утворюється ціле, що не зводиться до його елементів. На дискурсивній стадії розвитку психіки з'являється новий механізм – антиципація – як стрибок у пізнанні, що передбачає знання майбутнього, яке формулюється як уявний проєкт майбутньої життєдіяльності. Знання цього майбутнього не міститься в

наявних знаннях та досвіді суб'єкта. Саме проєктний дискурс є конструктивним елементом, з якого починається формування механізму антиципації.

Проєктний дискурс сприймається як процес вибору позиції майбутнього автора дискурсу у фазовому просторі. Залежно від сформованої складності мислення суб'єкта фазовий простір має різний устрій. Складність організації фазового простору зумовлюватиме особливості процесу вибору позиції майбутнього автора.

У найпростішому випадку фазовий простір представлено трьома можливими позиціями: майбутній суб'єкт, майбутній контекстуальний суб'єкт, соціетальний майбутній суб'єкт за межами планованої ситуації (за горизонтом). Ці позиції автора відповідають трьом типам проєктного дискурсу: централізованого – обирає одиничний суб'єкт, системного – обирає колективний суб'єкт, синергетичного – обирає конструйований соціетальний (загальний) суб'єкт. Вибір однієї з позицій, який у згорнутому вигляді заради економії ресурсів зводиться до вибору наявного «ідеального» атрактора фазового простору, є найпростішою операцією антиципації. Термін «ідеальне» використовується у двох значеннях: і як мислиме, і як найкраще.

Фазовий простір соціального суб'єкта – двовимірний. Додається соціальний підпростір можливих позицій суб'єкта, кожна з яких передбачає можливий вибір майбутнього автора. Вибирати вже доводиться не точку, а ділянку можливих значень, й антиципація передбачає вибір майбутніх значущих соціальних ролей та відповідні їм «ідеальні» атрактори, зі списку яких треба зробити вибір. Значні соціальні ролі можуть бути спочатку задані в тексті ідентичності суб'єкта і не передбачати додаткових ресурсів для їх визначення.

Організація фазового простору соціетального суб'єкта – тривимірна. У ній з'являється свій внутрішній автор – майбутній автор дискурсу, представлений у всіх трьох вимірах фазового простору. Соціетальний суб'єкт конструює (уявляє) фрагмент тексту життєдіяльності, у якому задаються значущі життєві ролі та їхні «ідеальні» атрактори. У тривимірному вимірі «ідеальний» атрактор

розгортається вже як процес, і представлений він не точкою чи ділянкою, а траєкторією у фазовому просторі (тобто хаотичним атрактором). Вибір хаотичного атрактора у тривимірному фазовому просторі передбачає як вибір «ідеальної» точки чи ділянки значень, так і способи просування до них.

Вибір «ідеального» атрактора соціетальним суб'єктом перетворюється на його антиципацію з урахуванням реконструкції траєкторії атрактора майбутнього суб'єкта. Уявляючи сконструйований фрагмент тексту життєдіяльності майбутнього суб'єкта, суб'єкт реконструює і його автора, і його атрактор. Суб'єкт набуває вміння, аналізуючи текст, виходити за його межі і «бачити» уявного майбутнього суб'єкта і його «невидимий» атрактор. Антиципація – це діяльність, яка дає змогу на основі фрагментів тексту реконструювати цілісний текст.

Будь-який текст – це похідна життєвого проєкту (дискурсу) суб'єкта, у якому міститься його проєктний дискурс. Розуміння тексту передбачає реконструкцію автора тексту і його дискурсу. Тобто текст є проєкцією дискурсу і, відповідно, проєктного дискурсу на простір меншої складності. Текст дає змогу передбачити стан атрактора, що є проявом хаотичного атрактора. Чим більше текстів, тим легше інтерпретувати хаотичний атрактор як траєкторію «ідеального» атрактора, якщо є інструмент відповідної складності.

Атрактор, що реконструюється в процесі аналізу тексту, може бути як окремим (проміжним), так і «ідеальним». Їхнє розрізнення передбачає аналіз послідовності текстів (метатексту). Зважаючи на можливі дрейф «ідеального» атрактора, бажано аналізувати весь доступний корпус текстів (гіпертекст). У процесі вибору атрактора майбутнього автора суб'єкт на основі уявної моделі майбутнього (який слід розуміти як текст) реконструює атрактор автора цього тексту і далі, на основі наявного гіпертексту, оцінює результати свого прогнозу, його точність. Відбувається антиципація, коли суб'єкт передбачає результати своїх майбутніх дій ще до їх початку. Зважаючи на те, що гіпертекст принципово не повний, надходження нової інформації може привести до зміни оцінок прогнозу. Прогнозування результатів прогнозування дає змогу

вдосконалити інструмент прогнозування. Здійснюючи ту чи ту діяльність та оцінюючи точність попередніх прогнозів, суб'єкт може вдосконалювати свій інструментарій мислення, що містить антиципацію як один із його механізмів.

Антиципація починається зі своїх текстів суб'єкта, а з дорослішанням суб'єкта переноситься на інші сфери життя. Індивідуальний суб'єкт (ре)конструює свій дискурс з урахуванням окремих видів діяльності, осмислення яких може підніматися до екзистенційного рівня. (Ре)конструкція дискурсу соціальних суб'єктів відбувається на основі текстів культури суспільства і дискурсивних практик у складі колективних суб'єктів соціуму. Конструювання дискурсу уявного соціетального суб'єкта зумовлено складністю мислення суб'єкта як інструменту конструювання дискурсу.

Редукція складності фазового простору, що конструюється (або його неповне розгортання), призводить до редукції складності моделі майбутнього автора, коли стає неможливим «ідеальний» атрактор соціетального автора. У зв'язку з цим процес вибору проектного дискурсу буде згорнутий до вибору одного з полюсів хаотичного атрактора. Через три точки можливих атракторів можна провести площину, і в найпростішому випадку хаотичний атрактор є траєкторією на площині.

У розгорнутому вигляді фазовий простір нелінійний, оскільки має осі різної розмірності. Вісь одиничного майбутнього автора – одновимірний, майбутнього соціального автора – двовимірний, майбутнього соціетального автора – тривимірний. У нелінійному фазовому просторі траєкторія хаотичного атрактора тривимірний, але в умовах дефіциту часу вона проектується на двовимірну площину, а вибір проектного дискурсу зводиться до однієї із трьох можливих альтернатив.

У тривимірності фазового простору закладено можливість його розвитку. З'являється внутрішній автор (процес самоорганізації), який уможливорює розвиток фазового простору та перехід його на новий рівень складності. Тривимірний простір (гіпертекст) стає простіром більшої ємності (гіпертекстом більшого обсягу) у зв'язку із зростанням складності його автора.

У тривимірному фазовому просторі об'єкти, що містяться в ньому, також можна розглядати як тривимірні: майбутній суб'єкт (автономний, соціальний, соціетальний), детермінація активності (внутрішньосуб'єктна, внутрішня – зовнішня, внутрішня – зовнішня – процесуальна), горизонт майбутнього (найближче майбутнє, віддалене майбутнє, екзистенційні смисли як граничні основи Буття). Знову ж таки мається на увазі, що більш складні конструкції містять історично простіші структури. Розгортання організації фазового простору вимагає часу, в умовах його дефіциту (чи обмеження часових ресурсів) антиципація обмежується простішими формами.

Антиципація – передбачення «ідеального» вибору майбутнього суб'єкта – постає як складноорганізована розумова діяльність суб'єкта. Це дає йому змогу конструювати моделі фазового простору, майбутнього суб'єкта, його дискурс, у якому закладено програми саморозвитку, достатні для вирішення завдань, що стоять перед ним.

Антиципація, як відображення і конструювання, є одним із базових конструктів психіки, поза якою її функціонування неможливе. Без моделі майбутнього психіки немає. Антиципація дає суб'єкту змогу функціонувати в змінюваному середовищі, що передбачає його готовність до майбутніх викликів. Водночас антиципація – це неодмінний елемент будь-якої діяльності суб'єкта і постає як проєкт цієї діяльності. Також антиципація може бути окремим видом спеціально організованої діяльності прогнозування на стадії планування майбутніх проєктів, що дає змогу заздалегідь оцінити можливі наслідки цих проєктів, порівняти та оцінити їхні переваги і недоліки.

Розвиток складності квантових структур. Розгляньмо, як відбувається розвиток складності квантової структури. Оскільки текст як квантова структура містить потенційну можливість аналізу вкладеної структури як текст у тексті, то можлива вкладена квантова структура. Автори цих структур також утворюють вкладену послідовність авторів наростаючої складності (автор – частина колективного автора). Автор простої квантової структури входить до

складу колективного автора складної квантової структури. Нагадаємо, що авторами квантових структур є процеси самоорганізації, які дають змогу конструювати проєкт розвитку, який, відповідно, виводить за межі наявних проєктів. Імпліцитно закладено можливість «невидимого» автора, який перебуває поза межами загального простору авторів, поява якого знаменує утворення тривимірного простору рефлексивних позицій авторів складних квантових структур. Тривимірна організація простору авторів передбачає можливість його «текстової» організації та появу автора цього простору, що перебуває поза його межами. Виявляється, що «невидимий» автор має квантову природу, він перебуває поза межами простору авторів і водночас є його учасником. Об'єктивація нового «невидимого» автора не приводить до зміни структури простору авторів (простих, складних, «невидимих»), а спричиняє зміни у складі авторів, що може викликати перетворення їхньої структури.

Квантова структура передбачає процес інтеграції її підструктур у нову цілісність, і цей процес можна розглядати як самоорганізацію. У процесі розвитку квантових структур у перебігу процесів самоорганізації утворюється свій внутрішній, «невидимий», автор, свій власний процес самоорганізації. Подальший розвиток квантової структури зумовлюється потенціалом саморозвитку його внутрішнього автора, який у процесі життєдіяльності може вдосконалювати свій інструмент самоорганізації.

Квантова побудова психіки. Психіка сприймається як потенційна квантова структура (текст), носій якої здійснює інтеграцію фрагментів життєдіяльності в цілісну структуру. Цей носій психіки (суб'єкт) є автором життєвого проєкту (дискурсу). У психіки з'являється другий «авторський/суб'єктний» вимір, у якому інтеграція рефлексивним суб'єктом позицій носія та автора дискурсу в різних контекстах зумовлює утворення ієрархічної підструктури автора дискурсу. У процесі життєдіяльності суб'єкта під час дискурсивних практик його уявлення про автора дискурсу зазнають змін згідно з реконструйованими моделями саморозвитку (проєктними

дискурсами) цього автора. У психіці розгортається третій, «ментальний/дискурсивний», вимір, усередині якого відбувається ускладнення організації дискурсу. Унаслідок процесу самоорганізації у суб'єкта з'являється нова рефлексивна позиція – майбутнього автора дискурсу. Інтеграція трьох рефлексивних позицій суб'єкта (у позиції подвійної рефлексії): носія, автора і майбутнього автора дискурсу – приводить до зростання складності уявлень про автора дискурсу. Структура цих уявлень доповнюється знаннями про появу нової підструктури автора підвищеної складності. Усі три рефлексивні позиції залишаються незмінними. Процеси самоорганізації психіки стають інструментами розвитку складності її організації, за такої умови текст розгортається в гіпертекст.

Розвиток гіпертексту може відбуватися в різних його вимірах: фізичного тексту, його автора, задуму тексту. Може збільшуватись обсяг гіпертексту шляхом додавання нових текстів одного автора. Додавання текстів іншого автора веде до збільшення числа авторів та ускладнення структури їхньої соціальної організації. Участь у дискурсивних практиках різноманітних колективних суб'єктів зумовлює інтеграцію їхніх дискурсів у межах цілісного розуміння уявного майбутнього автора. А саме ускладнення мислення автора, здатного конструювати соціальні проекти більшого масштабу, які потребують узгодження зусиль дедалі більшої кількості учасників. Це передбачає усунення хаотичного атратора у прочтір синергетичного проектного дискурсу. Психіка як інструмент власного розвитку стає зумовленою складністю майбутнього проекту (текст, метатекст, гіпертекст), масштабом його автора (поодинокий, колективний, загальний) та вибором проектного дискурсу (централізованого, системного, синергетичного).

Організацію психіки людини як інструменту самоорганізації можна уявити у вигляді розгорнутого куба, осі якого представляють різні аспекти її функціонування (рис. 3): тексту (вісь Y), автора (вісь X), проектного дискурсу (вісь Z). У цьому тривимірному просторі утворюються три концептуальні ділянки розуміння психіки як інструменту самоорганізації: самоорганізація,

саморозвиток, коеволюція, які вирізняються складністю її підструктур. Отже, розвиток психіки залежить від складності самоорганізації її носія, здатного вдосконалювати інструменти розвитку психіки.

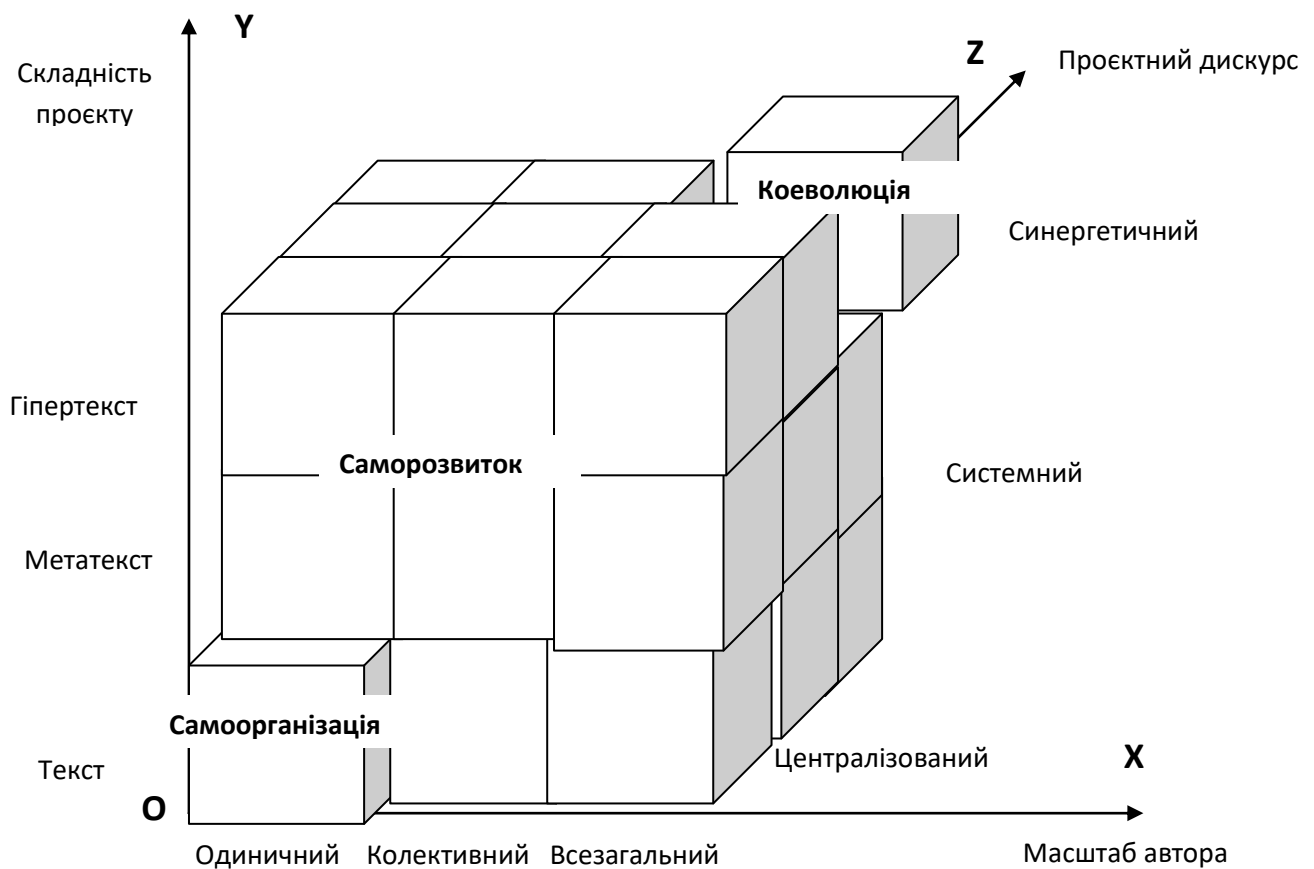

Рис. 3. Психіка як інструмент самоорганізації²

Самоорганізація передбачає текст психіки, одиничного автора і централізований проєктний дискурс, коли в ролі майбутнього автора виступає сам суб'єкт. Саморозвиток передбачає вихід за межі сконструйованого тексту психіки: збільшується складність організації тексту, автора, проєктного дискурсу. Коеволюція стає можливою, коли психіка досягає складності організації гіпертексту, її автором стає уявний загальний автор й обирається синергетичний проєктний дискурс, який передбачає спільний розвиток суб'єкта, інших суб'єктів та його спільноти.

² Ідею куба взято з (Бодров и др., 2008).

Цей куб ілюструє універсальну модель розвитку, властиву об'єктам різної природи у складноорганізованому тривимірному світі і в основу якої закладено процеси самоорганізації. За умови самоорганізації об'єктів текстова побудова зберігається, ускладнюється організація автора проєкту, що передбачає розвиток мислення вже на основі процесів самоорганізації автора.

Розвиток індивідуальних суб'єктів. Суб'єкта визначаємо як діяча, що має власний проєкт розвитку, тобто автора дискурсу. Це передбачає можливість самостійного цілепокладання своєї діяльності. Суб'єктність – це властивість суб'єкта, яка відображає форму участі суб'єкта в авторстві його дискурсу. Відповідно до тринітарної методології виділяємо три етапи розвитку суб'єктності: протосуб'єктність, суб'єктність, метасуб'єктність.

На першому етапі індивідуального розвитку суб'єкта наявний внутрішньосуб'єктний проєкт розвитку є зовні заданим, незважаючи на активність суб'єкта щодо його виконання. Програми поведінки можуть бути задані на генетичному рівні та/або можуть бути зумовленими зовнішнім середовищем. Тобто йдеться про протосуб'єктність суб'єкта.

На другому етапі індивідуального розвитку з накопиченням досвіду у суб'єкта з'являється можливість коригувати виконання програм поведінки відповідно до різного контексту їхнього перебігу. Суб'єкт обирає власні способи досягнення цілей відповідно до умов і набуває статусу суб'єкта діяльності, здатного узгоджувати внутрішні устремління і зовнішні вимоги. І тут суб'єктність сприймається як здатність самостійно протистояти зовнішнім викликам. Дії в умовах подвійної детермінації подій дають підстави говорити про власне суб'єктність суб'єкта, який є не лише автором цілепокладання діяльності, а й автором дискурсу, в якому передбачено виконання цієї програми діяльності як частини життєвого проєкту. Суб'єкт активності перетворюється на суб'єкта (цілеспрямованої) діяльності та автора дискурсу.

На третьому етапі індивідуального розвитку суб'єкт діє на умовах складноорганізованого середовища, коли вирішення життєвих завдань

передбачає спільні зусилля. Метасуб'єктність означає не лише участь суб'єкта в спільній діяльності та її організації, а й конструювання спільного проекту, тобто авторство спільного дискурсу. За такої умови метасуб'єктність є суб'єктивною конструкцією суб'єкта незалежно від його позиції в соціальній структурі. Це відображено у відомій притчі, коли працівники, які виконують одну й ту саму роботу, дають три різні відповіді на запитання, чим вони займаються: «тягаю цеглу», «будую будинок», «будую Храм».

Метасуб'єктність уможливорює особистісне зростання суб'єкта в різних вимірах його буття. Зі зростанням складності виконуваних завдань із суб'єкта активності він перетворюється на суб'єкта діяльності і потім – життєдіяльності. З розширенням масштабу завдань змінюється його соціальний статус як у часі (школяр, студент, працівник), так і всередині соціальної структури, коли відбувається зростання професіоналізму та участі в управлінській діяльності. З осмисленням участі в організації спільної діяльності змінюється усвідомлення життєвого призначення – від автора власного життєвого проекту до співавтора спільних проектів різного масштабу, до всього людства.

Розвиток починається з активності суб'єкта в рамках дискурсу інших суб'єктів (протосуб'єктність), продовжується – коли суб'єкт управляє власною діяльністю в контексті власного дискурсу (суб'єктність), і досягає найвищого рівня, коли суб'єкт ставить перед собою життєві завдання як співавтор дискурсу колективного суб'єкта, з яким він себе ідентифікує (метасуб'єктність). Розвиток триває й далі, суб'єкт може обирати нових референтних собі колективних суб'єктів, які також можуть бути уявними.

Такою ж логікою розвитку психологічних конструктів керується і Л. Кольберг на прикладі морального розвитку людини. Він виділяє три рівні становлення моральної здатності суджень: доконвенційний, конвенційний і постконвенційний (Kohlberg, 1971). Розвиток, за Л. Кольбергом, відбувається в такому напрямі: від соціальної незрілості індивідуумів, що проявляється в егоцентричних настановленнях, до зрілої особистості (соціального дозрівання) через прийняття та дотримання норм і правил, прийнятих у суспільстві. Цей

процес може доповнюватися особистісним зростанням, коли норми соціальної справедливості стають життєвими принципами людини і виявляються незалежно від наявних у суспільстві форм контролю. Можна погодитися з тим, що запропонована Л. Кольбергом модель морально-етичного розвитку відображає «не тільки становлення морального суб'єкта, а й прогресивну зміну суб'єктності» (Гусельцева, 2017, с. 11), розкриваючи розвиток складності самоорганізації суб'єкта.

З переходом на новий етап розвитку попередній структурний компонент психіки не зникає, але його структура помітно ускладнюється. Для кожного періоду часу суб'єкт обирає простір функціонування, задає в ньому свою роль, зумовлену уявленнями про себе, і відтворює свій життєвий проєкт, частиною якого є ситуативна діяльність.

Структурна організація ідентичності

Розвиток суб'єкта зумовлюється складністю організації його психіки, яка поєднує модель світу, уявлення про суб'єкт у світі та його дискурс. Модель світу, яка конструюється суб'єктом, зумовлена складністю інструменту створення ментальних конструкцій. Цей інструмент, відповідно, зумовлений складністю уявлень про їхнього автора, тобто рефлексивної моделі суб'єкта, що проявляється як ідентичність.

Сучасне розуміння ідентичності. Стандартне розуміння поняття «ідентичність» полягає в тому, що це особлива форма самосвідомості людини, її самоопис. І тут людина постає в ролі дослідника: ідентичність сприймається як його ментальна конструкція, і складність опису цієї конструкції зумовлена категоріальною складністю мислення цього індивідуума. Таке розуміння ідентичності як цілісності закладено у її визначенні, згідно з яким ідентичність є нерозривне ціле єдиного процесу психосоціального розвитку суб'єкта (Еріксон, 1996). Цілісність ідентичності дає змогу здійснювати єдине управління життєдіяльністю суб'єкта. А втім, як тільки суб'єкт аналізує себе в

контексті життєдіяльності, з'ясовується, що будь-яка ідентичність тимчасова, і цілісна ідентичність розпадається на безліч окремих уявлень, які відповідають різноманіттю виділених контекстів, де суб'єкт може мати різноманітні цілі і безліч способів їх досягнення.

У динаміці сучасного життя безперервні зміни зумовлюють продукування суб'єктом безлічі моделей дійсності, які розглядаються як версії реальності, що доповнюють одна одну, наслідком чого є інтеграція цих моделей у цілісну метамодель (систему). Аналогічно, прояви ідентичності, що спостерігаються в кожній ситуації, є проєкцією цілісної ідентичності в різноманітних фрагментах соціального простору. Поняття множинної ідентичності, що виникає у зв'язку з цим, передбачає впорядкування цієї множинності, виділення компонентів ідентичності та її структури. Е. Еріксон розглядав у структурі ідентичності два взаємопов'язані компоненти: особистісну (персональну) і соціальну ідентичність (Еріксон, 1996). Така модель ідентичності, у якій останню можна вивчати як з позиції психології особистості, так і в межах соціальної психології, є базовою для більшості дослідників (Ильин, 2021; Tajfel, & Turner, 1986).

Суб'єкт, аналізований у контексті життєдіяльності, проходить різні етапи становлення, які відрізняються його життєвими прагненнями. Такому розгляду суб'єкта відповідає його нарративне розуміння, коли суб'єкта аналізують як автора життєвого проєкту, у який з часом можуть вноситися зміни. Водночас таке розуміння імпліцитно закладено і в моделі ідентичності Е. Еріксона, яка базується на епігенетичному принципі, згідно з яким «усе, що розвивається, має вихідний план розвитку» (Еріксон, 1996). Цей принцип дослідник розглядав як універсальний, що може бути застосовний для аналізу процесів онто- і соціогенетичного розвитку в їхньому взаємозв'язку.

У наш час характерним є розуміння ідентичності як принципово незавершеного «автопроєкту» (Белинская, 2015). Водночас ідентичність можна розглядати як оповідання про життя, яке не лише «продовжує» текст, а й дає змогу автору, змінюючись, залишатися самим собою (Ricoeur, 1990). «Можливі Я» спрямовують суб'єкта до потенційних цілей й уможливають коригування

поточних поведінкових стратегій щодо їх досягнення (Oyserman, & Fryberg, 2006). Ці ідентифікації дають людині образ себе, залученого до майбутньої поведінки, що розширює потенціал особистісного ресурсу (Hoyle, & Sherrill, 2006). Уявлення про свої майбутні соціальні ролі неминуче передбачають соціальний контекст: те, «яким я можливо буду», невіддільне від образів можливого майбутнього своїх груп (Белинская, 2015; Cinnirella, 1998). Безперервне переосмислення ідентичності передбачає внутрішній процес узгодження множинних ідентифікацій у цілісне уявлення про себе і своє місце в навколишньому світі, що дає змогу намічати нові життєві цілі. Суб'єкт стає рефлексивним проєктом (Giddens, 1984), що можна розглядати як механізм формування ідентичності (Марцинковская, 2014). І в цьому сенсі ідентичність стає характеристикою «не сфери самосвідомості, а сфери взаємин», яка дає змогу нарощувати особистісний потенціал саморозвитку в просторі спільної діяльності (Белинская, 2015).

Ідентичність як експлікація життєвого проєкту. Еволюційна логіка суб'єкта, що саморозвивається, коли він аналізує себе в контексті життєвих прагнень, приводить, як уже було зазначено вище, до наративного розуміння ідентичності. Ідентичність розглядають як рефлексивний текст (Плющ, 2018), який є експлікацією життєвого проєкту суб'єкта життєдіяльності. Будь-які ідентифікації можна розглянути як опис стану суб'єкта в процесі реалізації смисложиттєвих цілей на проміжному етапі життєвого шляху. Зовнішній спостерігач не завжди може реконструювати сенсожиттєві цілі, якщо останні не унаочнені. У цьому ракурсі майбутнє стає головним життєвим виміром, а можливі майбутні ролі та події – значним джерелом пояснення сьогодення (Костромина, & Гришина, 2021). Саме життєві цілі в конкретній ситуації зумовлюють значущість соціальних ролей і відповідних їм особистісних характеристик.

Розширення уявлень про ідентичність стає можливим у зв'язку з додаванням нового ракурсу, коли аналіз не обмежується автономним суб'єктом

та його соціальним простором, а доповнюється аналізом суб'єкта в контексті його життєдіяльності. Розуміння ідентичності як експлікації життєвого проєкту означає вихід за межі традиційного розуміння ідентичності як самоопису суб'єкта, його показників і ролей. Ці уявлення про своє майбутнє можуть ставати життєвими цілями найближчого розвитку. Саме наявність проєкту віддаленого майбутнього надає сенсу (осмисленості) нашим діям у найближчій перспективі.

Час (життя) набуває для суб'єкта суб'єктивного змісту, який передбачає спрямованість становлення просторово-часової організації особистості та її перехід на новий режим функціонування (Костромина, & Гришина, 2021). Суб'єкт, конструюючи текст ідентичності, постає не лише основною дійовою особою цього тексту, яка виконує певну функцію в соціальному просторі, а й автором тексту, який може коригувати задум цього тексту.

Суб'єкт, (ре)конструюючи текст ідентичності в конкретній ситуації, водночас (ре)конструює і автора цього тексту. За такої умови автор може бути частиною більш масштабного проєкту («текст у тексті»). Передбачається початкове завдання глибини життєвого відрізка, тобто горизонт планування життєвих цілей, що задає параметри конструювання соціального простору з властивими йому наборами соціальних ролей. Послідовний вихід за межі ситуації приводить до аналізу ланцюжка життєвих проєктів. У такому розумінні спочатку закладено кругову причинність: життєві цілі зумовлюють реконструкцію ситуативної ідентичності, водночас під час виконання поточної діяльності може змінюватися значущість життєвих цілей, тобто змінюється життєвий проєкт і його автор.

Персональна, соціальна, проєктна ідентичність. Як було зазначено, (ре)конструюючи рефлексивний текст ідентичності, суб'єкт (ре)конструює як текст, так і його уявного автора. У конкретній ситуації, зважаючи на глибину рефлексії та значущість ситуації, суб'єкт визначає масштаб автора ситуативного тексту як: автономного, контекстуального чи того, що саморозвивається.

Вибираючи автономного автора життєвого проєкту, суб'єкт конструює персональну ідентичність, контекстуального – соціальну ідентичність, того, що саморозвивається, – проєктну ідентичність. Персональна ідентичність зумовлює набір особистісних якостей, необхідних для цієї ситуації. Соціальна ідентичність дає змогу знизити невизначеність буття, передбачаючи форматування соціального простору і задаючи орієнтири поведінки, які є нормативами дотримання спільних правил. Проєктна ідентичність передбачає процес самоконструювання автора життєвого проєкту в процесі життєдіяльності, коли ситуативний саморозвиток суб'єкта підпорядкований життєвому проєкту, але в процесі розгортання ситуації може відбуватися коригування як ситуативного, так і життєвого проєктів розвитку.

Уведення проєктної ідентичності як ще одного структурного компонента імпліцитно передбачає аналіз ідентичності в контексті становлення, саморозвитку суб'єкта і безпосередньо базується на постулатах культурно-історичної психології, що містить, крім дуального внутрішнього і зовнішнього розвитку, самозумовлений процес самоорганізації. Можливість процесуального управління конструюванням проєктної ідентичності приводить до розуміння принципової незавершеності цілісного конструкта ідентичності. Суб'єкти вибудовують власне життя (і, відповідно, текст ідентичності) згідно із життєвим планом, який може зазнавати змін, зокрема як з появою нових ідентифікацій (нових соціальних ролей), так і з переглядом наявної структури ідентичності.

Ідентичність, за визначенням, це рефлексивний процес конструювання власних моделей «Я» різної складності, тобто це процес самоусвідомлення, саморозуміння. Створюючи модель автономного «Я», суб'єкт описує себе в конструктах персональної ідентичності. Переходячи до моделі «Я в соціальному контексті», суб'єкт описує себе в конструктах соціальної ідентичності. Коли ж конструюються уявлення себе як «Я – суб'єкт життєдіяльності», відбувається подвійна вкладена рефлексія. Спочатку створюються уявлення про майбутній соціальний світ, потім – про можливу

роль суб'єкта в цьому світі. З накопиченням соціального досвіду ці уявлення можуть трансформуватись. Зрештою, сконструйовані уявлення про майбутній світ і свою роль у ньому, які ґрунтуються на значущих дискурсах суспільства, що присвоюються суб'єктом, спрямовуватимуть життєдіяльність людини на досягнення її проєктної ідентичності. Останню можна розглядати як експлікацію життєвого проєкту суб'єкта, як проєкцію сенсожиттєвих цілей автора цього проєкту.

На відміну від інших компонентів структури ідентичності, які є умовним зрізом актуального стану особистості та/або її соціальних відносин, проєктна ідентичність – це особистісно-тимчасове утворення, що має імовірнісний характер. Життєвий проєкт об'єктивується в майбутніх соціальних ролях, які можна розглядати як «зону найближчого розвитку» суб'єкта. Якщо у дорослих життєвий проєкт змінюється зі зміною ієрархії значущих соціальних ролей, то в юнацькому віці цей проєкт і, відповідно, його автор можуть бути туманними, розпливчастими, що й проявляється в дифузній ідентичності та/або кризі ідентичності.

Позиціонуючи себе у складі соціальної структури, суб'єкт також рефлексує власну роль, чи є він протосуб'єктом (виконавцем зовнішньої волі); суб'єктом, що реалізує власні цілі; чи метасуб'єктом, що задає цілі розвитку групи (Плющ, 2020). Процеси конструювання ідентичності відображають процеси становлення суб'єкта, коли уявне майбутнє стає як фантазією, так і спонукою до дії. Конструюючи уявлення про майбутні ролі, суб'єкт виходить за межі сконструйованої моделі соціального простору, дістаючи змогу вносити зміни у свій життєвий проєкт. Аналогічно, особистісне зростання передбачає вихід за межі сформованої структури ідентичності. У цьому контексті становлення ідентичності свідчить не лише про «незавершеність» самої людини (Человек как..., 2022) та її індивідуального світу, а й про необхідність «добудування» і «перебудування» форм мислення, що дають змогу ускладнювати життєвий текст.

Проектна ідентичність сприймається як прояв життєвого призначення, яке для зовнішнього спостерігача залишається прихованим. У конкретних ситуаційних умовах вона набуває форм соціальної та персональної ідентичності, розгляд яких у динаміці дає змогу зробити припущення про напрям особистісного розвитку. Зрозуміло, що якщо в методології не закладено модель суб'єкта, що саморозвивається, то дослідник вивчатиме структуру ідентичності (персональну і соціальну ідентичність), не розглядаючи досягнутий її рівень як етап в особистісному становленні (прояв проектної ідентичності).

Ідентичність як інструмент саморозвитку. Наростання складності розуміння ідентичності відображає як ускладнення ментальної організації суб'єкта, так і розгортання процесів онтологізації, тобто рух шляхом реалізації життєвих цілей певного автора можливого життєвого проекту. З когнітивної конструкції, яка може зумовлювати поведінку в конкретній соціальній ситуації, ідентичність стає інструментом саморозвитку, задаючи напрями самореалізації. Як рефлексивний текст, ідентичність дає змогу суб'єкту на проміжному етапі життєдіяльності осмислити ступінь реалізації життєвих планів та їх відповідність життєвим орієнтаціям. Водночас для самого суб'єкта його життєве призначення може бути невизначеним, воно не обов'язково має характер чітких життєвих цілей, які можуть бути неявними, невиразними, ще не відрефлексованими і такими, що змінюються. У деяких випадках ідентифікації з майбутніми соціальними ролями («я – майбутній фахівець», «я – майбутня мама») дають змогу легко реконструювати найближчі життєві цілі. Але загалом реконструкція цих цілей може викликати труднощі й у самих суб'єктів (наприклад, студентам, які закінчують навчання у виші, буває важко зі своїм професійним вибором). Як показали наші дослідження, саме ті студенти, у яких були об'єктивовані уявлення про майбутні ролі, демонстрували оптимальні показники з тесту сенсожиттєвих орієнтацій (Воронова, Ложкин, & Плющ, 1998).

Суб'єкт проходить різні етапи свого життєвого шляху, кожному з яких відповідає набір соціальних ролей, що мають різну значущість для людини. Розвиток уявлень про ідентичність відбувається шляхом залучення суб'єкта в складноорганізовану спільну діяльність. Перебування у складі різних колективних суб'єктів, коли суб'єкт конструює ідентичність з погляду учасника різних соціальних груп, веде до «багатоголосся» його автора, до складності організації ідентичності. Суб'єкт, що розвивається, збільшує множинність своїх трактувань, пов'язаних з диференціацією контексту його функціонування (Татенко, 2011). І тут ідентичність постає в ролі регулятора поведінки, даючи змогу в конкретній ситуації визначитися із соціальною роллю, яка зумовлює норми поведінки.

Вибір позиції в соціальному просторі зумовлений цілями суб'єкта на тому чи тому життєвому етапі. Найвні уявлення суб'єкта про себе (персональна і соціальна ідентичності) є проєкцією проєктної ідентичності, що проявляється в майбутніх соціальних ролях суб'єкта на проміжному етапі реалізації життєвого проєкту. Проєктна ідентичність може бути частиною розгорнутого плану досягнення життєвих цілей, може на основі принципу кругової причинності призводити до зміни життєвих устремлінь суб'єкта, а може залишатися лише на рівні фантазій.

У контексті досягнення цілей життєдіяльності суб'єкт задає передбачувану складність організації автора тексту ідентичності: автономний, контекстуальний чи суб'єкт, що саморозвивається. Відповідно, текст ідентичності, що конструюється, також може мати зростаючу складність: текст суб'єкта, спільний текст, «текст у тексті».

Оскільки складні проєкти здійснюються в процесі спільної діяльності, людина як суб'єкт, що саморозвивається, конструює, зокрема, і колективних суб'єктів, які, відповідно, так само можуть саморозвиватися. Проєкти цих суб'єктів можуть мати різну спрямованість у просторі соціальних взаємовідносин. Залежно від глибини соціальної ідентичності (автономний суб'єкт, учасник групи, громадянин суспільства) людина визначає масштаб

своїх життєвих завдань, спираючись на культуру свого суспільства. Проектна ідентичність стає інструментом, який дає змогу здійснювати рефлексію смисложиттєвих орієнтацій, закорінених у культурі суспільства, оцінити глибинну спрямованість життєвого призначення та зробити вибір у конкретній ситуації. Цей інструмент саморозвитку дає суб'єкту змогу на проміжних етапах життєдіяльності розгортати особистісний потенціал на шляху досягнення віддалених життєвих цілей.

Складність організації ідентичності та роль суб'єкта як автора тексту ідентичності виявляються взаємозумовленими. У найпростішому випадку суб'єкт постає в ролі зовнішнього спостерігача, який створює структурну модель ідентичності як набір описів особистісних характеристик. Завдяки рефлексивному аналізу власного образу в множинних контекстах соціального виміру суб'єкт додає роль «спостерігача другого порядку» (Аршинов, 2015), який інтегрує окремі соціальні ролі в систему. У контексті життєвого самовизначення аналіз рефлексивного тексту ідентичності, коли суб'єкт виконує водночас роль спостерігача за межами ситуації і роль автора життєвого проекту, зумовлює саморозвиток суб'єкта, зростання складності його мислення.

У контексті тринітарної методології ідентичність можна розглядати як проєкцію життєвого проекту суб'єкта в різних життєвих вимірах людини (суб'єктивному, соціальному, ментальному). За такого розуміння складність ментальної організації суб'єкта та складність організації його життєвого проекту виявляються пов'язаними за принципом кругової причинності. Ідентичність, досягаючи певного рівня складності організації (рефлексивного тексту), стає відтак інструментом самоорганізації суб'єкта життєдіяльності, що дає суб'єкту змогу планувати, здійснювати і коригувати життєві устремління.

Зростання складності аналізу ідентичності сприяє розширеному розумінню її функцій. Як характеристика автономного суб'єкта, персональна ідентичність виконує функцію самоопису. Соціальна ідентичність передбачає позиціонування суб'єкта в соціальному просторі та визначення виконуваної ним ролі, яка зумовлюватиме його соціальні взаємини. Тобто додається регулятивна

функція. У межах проєктної ідентичності суб'єкт ідентифікує себе в контексті майбутньої соціальної ролі, означуючи в такий спосіб цілі найближчого особистісного розвитку, що, відповідно, передбачає і функцію самоорганізації життєдіяльності суб'єкта. Долучаючись до життєдіяльності суспільства, беручи участь у діяльності колективних суб'єктів, людина розширює свої можливості саморозвитку як співавтора спільних соціальних проєктів різного масштабу.

Слід зазначити, що передбачувана складність моделі ідентичності, наявної у дослідника, зумовлює глибину його теоретичного аналізу. Якщо можливості саморозвитку (як наслідку самоорганізації) в теоретичній концепції не передбачено, а точніше, її немає в імпліцитній методології, то й не виникає розуміння проєктної ідентичності, яку дослідник не може вивчати, оскільки в картині світу її немає.

Отже, згідно з тринітарною методологією виокремлено три типи ідентичності, що відрізняються за складністю організації: синкретична цілісність, система, текст. Кожному типу складності відповідає свій автор ідентичності: зовнішній спостерігач, спостерігач другого порядку, автор, що саморозвивається. Залежно від складності мислення автора тексту, виокремлено різні структурні компоненти ідентичності: персональна, соціальна, проєктна.

Персональна ідентичність є набором описів характеристик суб'єкта. Соціальна ідентичність передбачає (ре)конструювання соціального простору та наявність списку соціальних ролей суб'єкта. Проєктна ідентичність як рефлексивний текст життєвого проєкту дає суб'єкту змогу планувати досягнення потенційних життєвих цілей, включно з майбутніми соціальними ролями. Цей текст може бути фантазією, бути планом саморозвитку, розкривати життєве призначення суб'єкта.

У межах запропонованого підходу відбувається розширення розуміння функцій ідентичності: від знання себе і регулятора поведінки в соціальному контексті до інструменту самоорганізації, що дає змогу вносити корективи в життєвий проєкт. Складність мислення суб'єкта, відображаючи глибину

контексту функціонування автора моделі ідентичності, зумовлює масштаб розгортання рефлексивного тексту автора і масштаб життєвого проєкту. Ідентичність із процесу ментального конструювання уявлень про себе перетворюється на інструмент розкриття потенціалу саморозвитку особистості, що дає змогу реалізовувати як своє життєве призначення, так і суспільства. Ідентичність містить у собі відповідь на питання про сутність свого народу, його місце, роль і завдання у світовій історії та ідеальних формах його існування (Горшков, 2020). Як «голографічний» фрагмент цілісного тексту психіки, ідентичність відтворює структурну організацію психіки та її функції.

Прогнозування як форма антиципації. По мірі зростання складності організації психіки можна розглядати як тривимірну квантову структуру суб'єкта: в одному вимірі це текст, у другому – дискурс, у третьому – інструмент суб'єкта, що саморозвивається, з удосконалення цієї структури. Інакше кажучи, у процесі життєдіяльності квантова структура суб'єкта розгортається в більш складну, охоплюючи структуру самоорганізованого автора. Основними механізмами конструювання цієї структури є відображення, конструювання, антиципація. Відбувається копіювання (зовнішнього) тексту наявним інструментом, складання цілісного гіпертексту з нових фрагментів за наявним проєктом (дискурсом) і визначаються вимоги до майбутньої структури для вирішення майбутніх життєвих завдань суб'єкта. Останнє передбачає «бачення» майбутніх життєвих завдань, розуміння того, який інструмент потрібен для їх вирішення, і завдань суб'єкта щодо вдосконалення цього інструментарію. Тобто окреслюються перспективи саморозвитку суб'єкта. Антиципація суб'єкта, що саморозвивається, передбачає вкладену антиципацію, коли потрібно уявити як майбутнього суб'єкта, так і його дискурс.

Як загальний механізм функціонування психіки, антиципація зумовлена складністю організації психіки. З огляду на тринітарну побудову психіки антиципація може виявлятися в різних формах: моделювання світу, планування активності суб'єкта, прогнозування його життєдіяльності. Водночас

прогнозування постає як рефлексивна діяльність суб'єкта, коли він усвідомлено конструює уявлення про майбутнє на основі поставленого завдання. Результати антиципації можуть бути представлені не тільки у вигляді унаочненого тексту, а й можуть виявлятися в неявній, вербально не рефлексованій формі. Наприклад, модель світу, що конструюється суб'єктом, має неявний тимчасовий горизонт, у межах якого передбачається функціональність та застосовність наявної моделі. В уявних межах цього горизонту модель майбутнього світу ототожнюється з моделлю світу, тобто людина живе в передбачуваному в тих чи тих межах світі. Водночас образ майбутнього може поставати як можливе «світле» майбутнє, так і у вигляді «кінця світу» в річищі есхатологічних очікувань.

Оскільки психіку в іншому вимірі розглядають як дискурс, в основу життєдіяльності суб'єкта закладено реалізацію дискурсивної моделі світу. Вона впливає на подальші події, вона стає спонукою до дії, коли згідно з моделлю вибудовуються і майбутнє, і способи його досягнення. Відповідно, будь-яка діяльність (як частина життєвого тексту суб'єкта) співвідноситься із життєвим проектом і здійснюється планування цієї діяльності, що може привести до розгортання та наростання складності тексту дискурсу. Антиципація являє собою неодмінний компонент активності суб'єкта, що передбачає планування та управління цією активністю з боку суб'єкта, а також коригування дискурсу суб'єкта. І тут прогнозування постає як потенційно досяжний прогноз майбутнього, що передбачає обов'язкову активність суб'єкта.

У процесі саморозвитку суб'єкта в складноорганізованому середовищі його дискурс зазнає трансформацій. Суб'єкт опановує різноманітні дискурсивні практики і ще до початку діяльності, у процесі її планування, має оцінити можливість застосування того чи іншого дискурсу для її успішного виконання. У цьому разі антиципацію можна розглядати як спеціально організовану діяльність прогнозування, що дає змогу не тільки вибудовувати проект майбутнього, а й обирати різні сценарії цього проекту. Прогнозування допомагає експлікувати «невидимі» процеси антиципації, що розгортаються, як

прихована «кухня» мислення. Усередині неї відбувається не тільки конструювання проєкту майбутнього, а й задаються способи побудови автора майбутнього дискурсу.

З огляду на те, що прогнозування передбачає задання можливих цілей та способів їх досягнення, у процесі реалізації яких відбувається саморозвиток суб'єкта, прогнозування також є інструментом саморозвитку суб'єкта. Діапазон прогнозування охоплює всі види активності суб'єкта і тягнеться від його найпростіших дій до спільної діяльності колективного суб'єкта, з представником якого він себе ідентифікує. Діяльність прогнозування зумовлена складністю організації психіки (як ментальним інструментом антиципації), складністю рефлексії активності суб'єкта (у якому контексті і в якій ролі він діє), потенціалом його саморозвитку в процесі самого прогнозування (можливістю прояву метасуб'єктності позиції майбутнього автора).

Організація діяльності прогнозування. Щоб взаємодіяти з навколишнім світом, будь-яка жива система повинна мати випереджальні уявлення про нього, для чого спочатку потрібно відтворити його модель (Анохин, 1968; Фейгенберг, 2008). Чим адекватніша модель реальності, чим точніше збігається з дійсністю, тим більше шансів у системі передбачити майбутні події і вижити в цьому світі. Досвід взаємодії із середовищем приводить до зростання складності моделі світу та побудови складноорганізованих видів взаємодій. За такої умови сам прогноз постає як спонука до дій, що ведуть до бажаного майбутнього.

Сьогодні людська цивілізація переходить від фаталістичного світогляду, який домінував упродовж більшої частини історії людства, до уявлення про непередданість, відкритість та конструйованість майбутнього (Пирожкова, 2017). Передбачення майбутнього в умовах його непередбачуваності приводить до того, що воно будується як проєкт майбутнього, його імовірнісний образ і широка діяльність з його конструювання.

У світі, що змінюється, доводиться діяти в умовах неповної інформації про нього, і, крім адекватності моделі, на перший план виходить якість інструменту побудови цієї моделі, тобто вміння прогнозування. Зворотний зв'язок результатів своїх дій (і зробленого прогнозу) дає змогу удосконалювати інструмент прогнозування. Разом з тим він включений і в саму діяльність прогнозування, уможливаючи здійснення пробної дії без її реалізації, тобто здійснення «дій» у віртуальному (ментальному) плані. Циклічний рефлексивний вихід за межі поточної ситуації дає змогу конструювати довгострокові прогнози, діяльність з організації яких принципово не алгоритмізується з огляду на неповноту знань про майбутні ситуації та здатність людини діяти в певних умовах. Готовність до невідомого передбачає наявність широкого набору інструментів взаємодії зі світом.

Контроль повноти і достовірності вихідних даних – неодмінна передумова побудови реалістичної моделі майбутнього світу. Колективна діяльність прогнозування відкриває можливості для побудови більш повної моделі світу та організації більш складної діяльності самого процесу прогнозування. Основним соціально-психологічним механізмом прогнозування є групова рефлексія як здатність групи до прогнозування та конструювання моделі майбутнього. Ефективність соціального прогнозування залежить від залучення наукових знань, практичного досвіду, а також неформалізованих і неявних знань залучених експертів, організації їхньої спільної діяльності, рефлексії значущості їхньої діяльності для їхнього спільного майбутнього.

Найбільш важливими умовами аналізу спільного досвіду в командах експертів є висока психологічна значущість як колективного минулого, так і спільного майбутнього, а також соціальна інтеграція – рівень довіри, формування горизонтальних комунікацій (Інформаційний вплив..., 2011; Нестик, & Писаренко, 2016; Петрунько, 2007). У високорефлексивних командах керівники докладають більше зусиль до формування командного бачення майбутнього. Групова рефлексія стимулюється наявністю складних з погляду досягнення цілей, просування до яких дає змогу по-новому побачити

накопичений командою досвід, перевіряти відповідність ужитих дій очікуваним результатам, а також аналізувати майбутні ризики і можливості.

На стадії формування команди особливо велику роль може відігравати рефлексія щодо майбутнього (вироблення командного бачення), на стадії інтенсивного розвитку – рефлексія щодо сьогодення, а на стадії функціонування – рефлексія щодо минулого. Зріла команда здатна гнучко зміщувати часову спрямованість своїх обговорень залежно від вимог ситуації.

Крім команди експертів, на якість прогнозування впливають зовнішні суб'єкти – замовники чи спонсори. Замовник – ініціатор – може бути зацікавленим в отриманні прогнозу майбутнього, але може керуватися інтересом легітимації своїх власних поглядів та рішень. У цій можливості полягає загроза перетворення прогнозування на маніпулятивну практику (Горбатенко, 2010). У суспільствах ризику ця проблема стає дедалі гострішою: потрібно не тільки зрозуміти, чому залишаються не поміченими зміни, що поступово накопичуються і ведуть до глобальної катастрофи, а й запропонувати соціально-психологічні технології підвищення колективної рефлексивності щодо джерел глобальних ризиків (Модернізаційні процеси..., 2013; Нестик, 2016).

Прогнозування соціальних процесів суспільства здійснюється в рамках дискурсу суспільства і в «дусі» його проектного дискурсу. Робота з майбутнім потребує більш глибокої рефлексії минулого і сьогодення, що сприяє розвитку суспільства, зокрема розкриттю суперечностей і проблемних точок, що загрожують його цілісності як суб'єкта пізнавальної, планово-проектної та управлінської діяльності. Прогноз спільного майбутнього в умовах глобалізації передбачає вихід за межі ментальної складності соціетального дискурсу, що сприяє появі альтернативних поглядів на майбутнє суспільства. Інакша думка є умовою обговорення довгострокових ризиків та готовності суспільства до них. Ідеться про альтернативні думки, альтернативні стратегії розвитку суспільства.

Прогнозування як форма антиципації виражає загальний принцип побудови психіки, що передбачає передбачення майбутнього. А втім,

прогнозування може бути компонентом структури активності, де загальний принцип реалізується в плануванні діяльності суб'єкта. За такої умови проєкт майбутнього можна розглядати як прогноз, що потенційно здійснюється, а прогнозування – як окремий вид ментальної діяльності, який передбачає попереднє відтворення різноманітних ситуацій ще до їхнього початку, щоб забезпечити себе від можливих ризиків та негативних наслідків ще на етапі планування.

Основна мета науки – не лише здобуття нового знання та впровадження його в життя суспільства, а й можливість забезпечити людство від критичних наслідків нових технологій, яким краще запобігти, ніж потім ліквідувати їх. Усебічний аналіз, насамперед критичний, дає змогу економити ресурси, зокрема запобігаючи упровадженню та поширенню нововведень, які не пройшли апробацію. Основна складність полягає в тому, що й наука не може уникнути помилок у пошуках істини. До того ж, як соціальний інститут, що фінансується замовником, вона не може уникнути соціального тиску заангажованості у формі «догодження інтересам замовника». Будь-яка наукова діяльність починається з рефлексії поставлених завдань, аналізу дослідницького інструментарію та осмислення ролі дослідника: чи шукатиме він «істину», чи розв'язуватиме соціальні проблеми суспільства в рамках діяльності його наукового інституту, чи забезпечуватиме реалізацію одного зі своїх насущних життєвих завдань.

* * *

У тринітарному розумінні психіка постає: як модель Світу; як уявлення про життєдіяльність суб'єкта у світі; як життєвий проєкт суб'єкта, який розгортається в часі з накопиченням життєвого досвіду та ускладненням квантової структури процесу самоорганізації суб'єкта, носія психіки. Тобто психіку також можна розглядати як інструмент самоорганізації носія психіки, в основі якого – проєктивна функція прогнозування майбутнього, що дає змогу вдосконалювати і сам інструмент.

У широкому контексті психіка сприймається як квантова структура, що саморозвивається. Результатом такого світобачення є теоретичне усвідомлення того, що її можна розглядати як тривимірний процес: вилучення суб'єктом із середовища вітально-релевантної інформації; як енактивна взаємодія середовища і суб'єкта, який конструює екологічну та/або соціокультурну «нішу», пропорційну когнітивним патернам його вітальної активності та/або соціальної дії (Дудина, 2012; Князева, 2014); як подвійне рефлексивне пізнання, що дає змогу «програвати» в уяві ще не здійснені можливості і на цій основі прогнозувати майбутнє в ситуації невизначеності та вибору (Асмолов, Шехтер, & Черноризов, 2016). У процесі життєдіяльності суб'єкт шукає нові знання, вирішує онтологічні проблеми, здійснює екзистенційний пошук істини. Можна стверджувати, що в психіці відкриваються й містяться і метафізика знання, й онтологія суб'єкта, і трансцендентальність буття. У цьому випадку йдеться про те, що апріорну організацію імпліцитного знання супроводжують відповідні онтологічні проєкції, що реалізуються в перебігу історії життя суб'єкта (Губман, 2018).

Розділ 3

РОЗУМІННЯ СУСПІЛЬСТВА

У цьому розділі на основі тринітарної методології буде розглянуто суспільство як соціальний проєкт і його колективного автора.

Розвиток складноорганізованих соціальних систем. Простежимо, як відбувається розвиток соціальних систем. У межах постнекласичної методології, у якій використовуються текстові моделі, за складністю організації виокремлюють такі системи: прості, складні і ті, що саморозвиваються. Вони відрізняються організацією авторів цих проєктів: один автор, безліч авторів, колективний автор, що саморозвивається. За такої умови систему, що саморозвивається, на різних етапах її розвитку можна розглядати і як просту, і як складну, і як систему, що саморозвивається, – залежно від складності мислення спостерігача і завдань, що стоять перед ним.

Простій системі відповідає текст одного автора. У складній системі, що складається з простих систем, є безліч авторів, які створюють метатекст. Організація метатексту зумовлена організацією його колективного автора (система авторів). Система, що саморозвивається, є складноорганізованою системою, яка пройшла етапи становлення і розвиватися далі. Тобто на різних етапах життєвого циклу в ній буде різний набір одиничних і колективних авторів та їхня організація. Організації системи, що саморозвивається, відповідає гіпертекст як бібліотека всіх текстів автора, який «дорослішає» і спирається на весь життєвий досвід і всі свої іпостасі. У ролі цього цілісного автора системи, що саморозвивається, постає об'єднання колективних авторів. Таке об'єднання проходить етапи становлення спільної організації, що

передбачає, зокрема, етапи «дорослішання» його колективних та індивідуальних авторів. У кожного із цих авторів є сценарій проєкту спільного майбутнього як експлікації його (автора) дискурсу. Дискурс – рушійна сила розвитку системи і проявляється у всіх видах її діяльності. Водночас для зовнішнього спостерігача система, що саморозвивається, постає і як видимий текст, і як невидимий простір гіпертексту, у якому приховано, зокрема, дискурс (колективного) автора – носія проєкту саморозвитку системи.

З розвитком прості системи перетворюються на складніші. У зв'язку з цим еволюцію систем можна розглядати як зростання складності організації їхнього тексту, зумовленої складністю процесу самоорганізації їхніх авторів. У складній системі є безліч авторів найпростіших систем, які утворюють нового колективного автора (проста система) складної системи. Зі зростанням складності організації складної системи (системи систем) зростає складність організації колективного автора.

У колективного автора системи, що саморозвивається, крім проєкту майбутньої системи, є уявлення про майбутнього автора системи, який також повинен мати проєкт подальшого розвитку системи (і її автора). У процесі свого розвитку колективний автор системи, що саморозвивається, накопичує банк можливих проєктів її розвитку. Якщо як систему, що саморозвивається, розглядатиме суспільство, то можна говорити про конструйований гіпертекст культури. Під останнім треба розуміти осередок соціального досвіду, що містить набір соціальних, надбіологічних програм поведінки людини (Степин, 2011), у яких закладено спосіб відтворення суспільства (Резник, 2022).

Складні соціальні системи аналізують у межах системного (світ-системного) підходу, який базується на бінарному мисленні, тобто коли організацію системи розглядають крізь призму «частина – ціле», що дає змогу класифікувати системи в континуумі «проста – складна» і передбачає аналіз суспільства як сукупності індивідуальних суб'єктів «суб'єкт – суспільство». Аналіз систем, що саморозвиваються, передбачає використання тринітарного (текстового) мислення, у якому закладено іншу парадигму аналізу соціальних

процесів: «суб'єкт – суспільство – культура». Слід зазначити, що тринітарну логіку мислення використовують й інші автори. Наприклад, до такої логіки (логіки, а не підходу) вдається П. Сорокін, стверджуючи, що особистість, суспільство і культура становлять нерозривну тріаду (Сорокін, 1992).

Ще одним наслідком запропонованого методологічного підходу є перехід до потрібної контингентності в поясненні соціальних процесів. М. Луман спирався на поняття суспільства як «системи систем» та подвійної контингентності, що виникає під час аналізу поведінки суб'єкта та його взаємодій з іншими суб'єктами, учасниками суспільства (Луман, 2004). Уводячи культуру в концептуальне розуміння соціальних процесів, запроваджуємо третій вимір контингентності, коли суб'єкту доводиться робити вибір у рамках багатозначної культури. У цьому разі під контингентністю розуміють не так випадковість, як невизначеність вибору.

Автор системи, яка саморозвивається, як автор, що саморозвивається, обирає проєкт розвитку на підставі культури, до якої він належить. У простій системі вибір проєкту розвитку системи здійснює її автор, спираючись на зміст своєї культури, складність спільних проєктів, закладених у ній. У складній системі, крім культури її авторів, вибір проєкту зумовлюється організацією цих авторів. Ті суб'єкти, які керують створенням колективного автора, власне, і визначатимуть вибір проєкту розвитку майбутньої системи, природно спираючись на положення своєї культури. У складноорганізованій системі, що саморозвивається, крім культури авторів і структури їхньої організації, з'являється ще один фактор впливу на вибір проєкту розвитку – це процес самоорганізації колективного автора, у перебігу якого створюється текст спільної культури цього автора. Цей текст може бути різної складності (текст, метатекст, гіпертекст) залежно від запропонованого майбутньому автору типу самоорганізації. У межах універсального типу самоорганізації передбачається одиничний майбутній автор спільного тексту, контекстуального – колективний автор, синергетичної – майбутній автор, що саморозвивається, готовий до подальшого розширення числа колективних авторів та розгортання простору

гіпертексту. Цим типам самоорганізації в просторі культури майбутнього автора можна поставити у відповідність філософські категорії одиничне – загальне – універсальне. У системі, що саморозвивається, важливими стають не тільки сам проєкт майбутньої системи та організація колективного автора, а й пошук оптимального проєкту саморозвитку її колективного автора в актуальних умовах.

У гіпертексті культури представлено всі типи самоорганізації колективних суб'єктів. У процесі саморозвитку індивідуальним суб'єктам стає доступно дедалі більше способів спільної самоорганізації. Нерівнозначність типів таких способів передбачає неоднорідність простору культури. Наслідком є те, що автори систем можуть орієнтуватися на різні стратегії вибору проєктів розвитку цих систем. Перед одиничним автором простої системи стоїть багатозначний вибір проєкту саморозвитку: майбутня система може бути простою, складною, такою, що саморозвивається, тобто його пошук нагадує хаос. У колективного автора складної системи два виміри вибору – хаос окремих авторів і нарощування складності колективного автора (від простої системи до більш складної).

Розвиток системи, що саморозвивається, є процесом становлення її колективного автора, коли він (автор) орієнтується на системи різної складності, що саморозвиваються, використовуючи різні стратегії виборів: хаос авторів простих систем, спрямованість розвитку колективних авторів складних систем, пошук оптимального шляху розвитку систем, що саморозвиваються. Накопичення досвіду автора приводить до того, що в його культурі з'являються типи розвитку, на які він орієнтується під час реалізації майбутніх проєктів. У просторі культури утворюються атрактори самоорганізації, до яких прагнуть автори, плануючи саморозвиток. З часом, із накопиченням досвіду та саморозвитком автора ці атрактори дрейфують у просторі культури. З огляду на набір стратегій розвитку в авторів систем, що саморозвиваються (хаос, цілеспрямований розвиток, рух до дрейфуючого атрактора), їхнім способом

розвитку є хаотичний атрактор, позиція якого приписується культурі майбутнього колективного автора.

Розвиток соціальної системи передбачає наявність не лише проєкту майбутньої системи, а і його майбутнього автора, а також потенціал саморозвитку культури майбутнього автора. Уведення в схему розвитку майбутнього автора, який має свого майбутнього автора, логічно викликає ланцюжок майбутніх авторів. Відразу зазначимо, що, по-перше, цей ланцюжок кінцевий, оскільки майбутній автор є колективним автором і на кожному новому рівні кількість суб'єктів, що беруть участь, зменшується. По-друге, зростання складності проєкту, що конструюється, переноситься у сферу культури, де, зважаючи на те, що в майбутнього автора неоднорідний вимір культури, переходимо до розвитку гіпертексту (який має фрактальну організацію) культури автора.

Конструюючи майбутній проєкт, суб'єкт передбачає майбутнього автора і його уявний атрактор саморозвитку, який є в культурі. Виникають два ментальні конструкти, якими оперує суб'єкт, варіюючи напрямом їхнього взаємозв'язку. Виникає кругова причинність. В одних випадках багаж текстів культури зумовлює вибір складності організації майбутнього автора, в інших – складність організації майбутнього автора визначається з огляду на атрактор саморозвитку, закладений у гіпертексті культури. Гіпертекст культури суспільства, якщо бути точнішим – «ідеальний» хаотичний атрактор як «Дух» культури, стає ще однією умовою розвитку цієї системи, а його реконструкція зумовлює стратегію саморозвитку майбутнього автора соціальної системи.

Складність проєкту майбутньої системи зумовлюється когнітивною складністю тексту культури авторів. Конструювання моделі майбутнього автора майбутнього проєкту передбачає складання колективного автора на основі складності тексту вже спільної культури. Потенціал саморозвитку майбутнього колективного автора визначатиметься атрактором гіпертексту спільної культури. Розвиток соціальної системи визначається вихідною складністю тексту культури (внутрішній фактор), складністю майбутнього

спільного автора (зовнішній фактор), що конструюється, типом атрактора гіпертексту спільної культури (процес самоорганізації). Якщо говоримо про автономне суспільство, то постать спільного майбутнього автора становлять покоління суспільства. Закладений у культурі атрактор загального автора дає змогу новим поколінням інтегрувати історичний досвід суспільства.

Аналіз розвитку соціальних систем. Відповідно до заданої логіки розвиток систем спрямований від простих до складних і тих, що саморозвиваються. Йому відповідає розвиток автора систем, що походить від одиничного автора до колективного і колективного автора, що саморозвивається. Атрактор культури автора системи зміщуватиметься з простору одиничного в простір загального. Складні системи, відповідно, проходять етап нарощування складності організації їхнього автора, що відбувається шляхом комунікації авторів простих систем. У цьому вимірі атрактори авторів простих систем рухаються в бік атрактора автора складної системи. Її «ідеальний» хаотичний атрактор може бути в одній із трьох точок фазового простору. Розвиток системи, що саморозвивається, передбачає вже розвиток складності тексту культури колективного автора, що саморозвивається. Розвиток культури відбувається як накопичення гіпертексту на кожному рівні складності колективного автора проєкту. Поява нових текстів у гіпертексті може приводити до зміни хаотичних атракторів і, відповідно, зміни структури колективного автора.

Зростання складності організації суспільства передбачає складність організації його автора. Складності організації автора суспільства (одиничного – загального – універсального) можна поставити у відповідність до моделі суспільств зростаючої складності організації: соціальний організм, система систем, текст текстів. В останньому випадку глобальний загальний текст відображає комунікацію авторів окремих текстів, об'єднаних у мережі з характерним їм дискурсом. Утворюються мережі дискурсивних практик, де за значущістю важливими стають як проєкти майбутнього, так і спосіб побудови

спільного соціетального дискурсу. До наявного у колективного автора внутрішнього дискурсу та зовнішнього (поза межами ситуації) дискурсу «ідеального» суспільства додається дискурс, що конструюється в процесі самоорганізації колективного автора. Виникає внутрішній автор, який обирає модель саморозвитку процесуального дискурсу: централізовану, системну, синергетичну. Вплив «процесуального» дискурсу може зумовлювати дрейф «ідеального» дискурсу та зміну орієнтирів розвитку, що, відповідно, тягне за собою коригування проєкту майбутнього.

На кожному рівні організації соціальних систем (простих, складних, тих, що саморозвиваються) виділяємо три етапи розвитку, де кожен етап являє собою необхідну стадію розвитку та розкриває свій зміст лише в контексті Цілого. Перший – становлення своєї культури, створення проєкту розвитку системи. Другий – поява розбіжностей, різноманітності, виникнення безлічі авторів проєкту, що передбачає і конкуренцію, і співробітництво, і, як наслідок, – управління процесом самоорганізації. Третій – осмислена інтеграція, коли важливими є спосіб самоорганізації і дискурс, що лежить в його основі. У результаті з'являється спільний проєкт майбутнього нової складності, що означає появу нового рівня організації колективного автора та перескладання автора наявного проєкту розвитку.

На кожному етапі розвитку можлива загибель соціальних систем через ті чи ті події. Перше, проєкт майбутнього може не відповідати вимогам середовища (як фізичного, так і соціального). Друге, диференціація передбачає різні стратегії комунікації авторів проєкту: конфронтацію, конкуренцію, кооперацію, які можуть мати різні наслідки. Третє, розвиток системи передбачає збільшення складності мислення авторів системи, що саморозвивається. Це може викликати опір наявного автора, який не відповідає новим вимогам, але не готовий змиритися зі втратою статусу автора глобального проєкту, який управляє інтеграційними процесами. Ідеться про так зване прокляття еліт, не готових вирішувати завдання нової складності, що виникають у мінливому світі. Це призводить до того, що в умовах світу, що

змінюється, потенціал саморозвитку стає обмеженим й автори проєктів майбутнього задовольняються звичним набором сценаріїв у межах наявної культури.

Суспільство як система, що саморозвивається. Спробуймо відтак розглянути суспільство як систему, що саморозвивається; як текст, у якого є автор, котий має проєкт суспільства, що містить уявлення про майбутнє суспільства (Андерсон, 2001; Нехаев, 2016). Для аналізу суспільства скористаємося тринітарною методологією, тобто розглядатимемо його як автономний об'єкт, у контексті, у часі. Залежно від рамок аналізу суспільство може бути текстом різної складності: текстом, метатекстом, гіпертекстом.

Суспільство як текст (проста система) постає у вигляді цілісного соціального організму з усталеною внутрішньою організацією і єдиним центром управління. Контекстуальний розгляд суспільства («суспільство + середовище») вимагає розгляду «внутрішнього і зовнішнього» світів суспільства, і така бінарна логіка переноситься на внутрішнє розуміння суспільства: «частина – ціле». У межах такого розуміння суспільство є сукупність суб'єктів – авторів його тексту. Проєкт суспільства постає як «соціальний договір» цих суб'єктів, а організація суспільства – як метатекст (складної системи). Складність організації середовища передбачає поділ функцій суб'єктів, які складають суспільство, і, відповідно, зростаючу складність структури суспільства. Структура соціуму є процесом і результатом комунікації суб'єктів, які складають суспільство, здатне проходити шлях від простої до складної системи («система систем») (Giddens, 2003; Луман, 2004).

Розгляд суспільства в розширеному контексті передбачає, що воно відтворює своє призначення, адаптуючи свій устрій до умов середовища та викликів часу. У цьому разі суспільство може бути представлене у вигляді гіпертексту («текст усіх текстів усіх авторів»), на підставі якого його колективний автор, що саморозвивається, вносить корективи в наявний проєкт. Оскільки автор суспільства, що саморозвивається, функціонує в часі, то в цьому

випадку суспільство є текстом поколінь. Запропоноване розуміння організації суспільства аналогічне підходу А. А. Зінов'єва, який виділяє три типи суспільств: пред-суспільство, власне суспільство і над-суспільство (останнє – це соціум, що навчився проєктувати власне майбутнє, а отже, і керувати ним) (Зиновьев, 2000).

Розгляньмо типи соціальної організації суспільства, зумовлені зростаючою складністю устрою їхнього автора: нації, багатонаціональні держави, цивілізації. Можна припустити, що складніші включають до свого складу прості форми. Суспільство, колективним автором проєкту якого є сукупність індивідуальних суб'єктів, зазвичай позначають як націю. Відповідно до запропонованої методології виокремимо такі підходи до розуміння нації: примордіалістський, конструктивістський, соціокультурний. Основні положення примордіалістів впливають з уявлень, що нація – це об'єктивна задана даність, що має унікальні характеристики. Такий розгляд нації як синкретичної цілісності пов'язаний з її етнічним розумінням (нація як етнос). Незалежно від біологізаторського, соціологізаторського чи культурологічного трактування, основу примордіалістського спрямування становлять споконвічна територія, кровна спорідненість і загальне походження.

Представники конструктивістських підходів розглядають націю не як наперед задану об'єктивну реальність, а як результат спільної діяльності її суб'єктів, як штучну соціальну і політичну конструкцію. Такою конструкцією є держава – одна із форм самоорганізації громадян. Водночас вона є колективним автором проєкту суспільства. Існування суверенної держави, немовби за замовчуванням і без будь-яких додаткових умов, передбачає наявність нації, яку в цьому випадку трактують як політичну націю (Гнатенко, 2018; Филиппова, 2016). Коли суспільство складається з кількох націй, вони конструюють спільний проєкт багатонаціональної держави (складна система). І якщо в мононаціональних державах громадянська (політична) і національна (етнічна) ідентичності можуть бути поєднані, то в багатонаціональних державах вони взаємодоповнюють одна одну, коли громадянська ідентичність є

новим виміром конструктивної складності національної ідентичності. За такої умови громадянська ідентичність є системоутворюючою, оскільки держава стає інструментом і результатом саморозвитку складності організації нації. Домінування національної ідентичності наражає на ризик стійкість багатонаціональної держави, тому що в цьому разі цінність державних інститутів та ідентифікація з громадянином держави є менш значущими, ніж належність до етнічної групи.

У межах соціокультурних підходів націю розглядають як історичний проєкт поколінь (Андерсон, 2001; Нехаєв, 2016), що базується на глибинних культурних засадах, але трансформується в різних історичних умовах і є проєктом «ідеального» суспільства. Міжпоколінна наступність історичного проєкту передбачає наявність у культурі суспільства метакультурної позиції, що дає змогу інтегрувати проєкти поколінь у траєкторію розвитку. Натомість успішність реалізації проєкту «ідеального» суспільства може сприяти тому, що цей проєкт становитиме інтерес і для інших суспільств, які можуть доєднатися до нього в рамках спільного утворення. На зміну нації, що пропонує автономний проєкт розвитку, і державі, яка створює спільний проєкт, приходить «держава-цивілізація» (Спиридонова, Соколова, & Шевченко, 2016), яка пропонує «ідеальний» проєкт розвитку для всіх держав, що може стати прообразом проєкту глобального об'єднання. Цивілізація є суспільством, яке пройшло етапи розвитку, і в нього в особі багатонаціональної держави є автор, що саморозвивається, у культурі якого є досвід узгодження проєктів колективних суб'єктів.

Залежно від складності організації колективного автора соціального проєкту (проста, складна система, система, що саморозвивається) виділено типи соціальної організації суспільства зростаючої складності: нації, багатонаціональні держави, цивілізації. Колективний автор у вигляді сукупності індивідуальних суб'єктів відтворює соціальний проєкт етнічної нації. У вигляді системної організації колективних суб'єктів – соціальний проєкт багатонаціональної держави. Колективний автор у вигляді поколінь

відтворює соціальний проєкт цивілізації. Зростання складності організації суспільства проявляється в тому, що на сьогодні у світі налічується приблизно 7 тисяч етнічних націй (за кількістю мов світу), близько 200 держав (за даними ООН), за даними різних авторів – від 8 до 20 цивілізацій, 2-3 конкуруючі проєкти глобалізації.

Суспільство набуває статусу суб'єкта власного проєкту, коли у нього з'являється колективний автор – держава зі своїми інституційними структурами. Нація – протосуб'єкт спільного проєкту, має одиничного колективного автора, який не має досвіду створення інституційних структур, не може інституційно взаємодіяти з іншими суспільствами, створюючи спільні проєкти лише на рівні міжособистісних контактів. Суспільство, що має проєкт цивілізації, виявляє статус метасуб'єкта, оскільки пропонує власний проєкт об'єднання багатонаціональних суспільств – співавторів цього проєкту, який пройшов апробацію.

Водночас важливим стає не так сам проєкт «ідеального» суспільства, як закладена в ньому можливість саморозвитку, що дає змогу зберегти наступність власної культури в межах проєктів спільного розвитку. Якщо в модель майбутнього не закладати потенціал «внутрішнього саморозвитку», то відбувається недооцінка того, що складні системи мали етап розвитку, на якому було досягнуто відповідного рівня складності, й іноді стійкість складних систем може означати втрату потенціалу саморозвитку. Особливо коли керівна структура складної системи стає неефективною через свою громіздкість («динозаври вмирають»), коли ресурси на її утримання перевершують можливості системи. У цьому плані держави, що «розвиваються», можуть мати більший потенціал цивілізаційного розвитку, ніж «розвинені» держави, що абсолютизують власну парадигму розвитку на всі часи (так званий «кінець історії»).

Якщо в спільному проєкті не закладено можливості коеволюції, то, незважаючи на ситуативну привабливість спільного проєкту, у ситуаціях невизначеності він несе в собі ризики поглинання більш «розвинених» культур.

Як наслідок, побудова моноетнічних держав в умовах мультикультурного суспільства – це редукція складності. У проектах таких держав немає досвіду узгодження культурних проєктів різних колективних суб'єктів, тобто, переходячи до участі в діяльності складніших структур, ці держави не зможуть виступати в ролі співавторів спільного проєкту. Країни, що поставили на чільне місце свого розвитку проєкт побудови етнічної держави, приречені на те, щоб бути частиною глобалізаційних проєктів інших авторів, їх не допускаючись до ухвалення стратегічних рішень.

Життя – це розвиток. А проте система, що саморозвивається, рано чи пізно «впирається» в межі розвитку. Настає такий момент, що розвиток у будь-який бік починає критично загрожувати стійкості системи, отже, стає загрозою для системи. Збільшення тексту упирається в можливості розширення системи. Складність організації автора також веде до утворення громіздкої системи управління, яка потребує великих ресурсів, але з меншою ефективністю. Зростання складності мислення вимагає більше часу для саморозвитку елементів, здатних ставати співавторами дискурсу системи. Відбувається реінкарнація, нове відтворення системи, що передбачає її кардинальну перебудову – новий проєкт, що зберігає ідеальний аттрактор коеволюції.

Еволюція цивілізації

Розуміння «еволюції цивілізацій» пов'язане зі з'ясуванням природи «цивілізації», складності її організації. У межах нашого аналізу ми будемо розглядати не підходи до розуміння змісту поняття «цивілізація», а підходи до розуміння його конструктивної складності, тобто будемо проводити метааналіз методологічних підходів.

Початкове розуміння поняття «цивілізація» припускало, що це цілісність, яка проходить стадії генези, дозрівання, зрілості та розкладання (Данилевський, 2008; Тойнби, 2010; Хантингтон, 2003). Цивілізацію аналізували як автономну систему (соціальний організм), для якої можливий єдиний шлях розвитку: суспільство досягає піку свого розвитку, а потім рухається до можливого

занепаду. У межах формаційного підходу під цією цілісністю розуміли все людство, яке досягає певних рівнів зрілості.

Коли цивілізацію розглядати в якомусь неоднорідному контексті, то на перший план виходить опис культурно-історичних типів цивілізацій, тоді як їх оцінювання крізь призму універсальної схеми всесвітньо-історичного розвитку залишається осторонь. Одиначна цілісність розкривається в множинності форм свого існування, які розгортаються в конкретних природних, соціальних, культурних та інших умовах, тобто відбувається перехід розуміння від всесвітньої цивілізації до множини цивілізацій (Касавина, 2022). Розширення рамок мислення, перехід від розгляду автономного об'єкта до його аналізу в певному контексті спричиняють ускладнення розуміння терміна «цивілізація», тому перелічені вище автори (Данилевский, 2008; Тойнби, 2010; Хантингтон, 2003) у межах (мульти)цивілізаційного підходу переходять від універсалістської схеми до розрізнення множини цивілізацій. І тут людство (глобальна цивілізація) постає як сукупність соціальних об'єктів (окремих цивілізацій). Ускладнення розуміння терміна «цивілізація» зумовлює розширення розуміння «еволюції цивілізації». Її перебіг відбувається вже як усередині окремої цивілізації, так і за її межами, як еволюція глобальної цивілізації. За такого розуміння глобальна «цивілізація» постає як складна система, що має ієрархічну структуру: «вищі» і «нижчі» типи цивілізації. Еволюцію такої системи розглядають як модернізацію порядку організації існуючої глобальної цивілізації, зростання складності її ієрархічної структури

Водночас через обмеженість спільного середовища проживання ці множинні цивілізації вступають між собою в різні взаємини, утворюючи союзи цивілізацій. Акцент у розумінні цивілізацій переноситься на форми історичного процесу (Касавина, 2022), у межах якого відбувається взаємодія цивілізацій, котру можна розглядати як системотворчу характеристику сучасної міжнародної системи (Хабермас, 1999; Хантингтон, 2003). Ці взаємодії можуть мати різний характер: від конфронтації, що веде до зіткнень, і конкуренції в різних сферах до співпраці, яка також може мати різні форми, аж до створення

проєкту спільного майбутнього всього людства («симфонії цивілізацій»). Зміни зовнішніх умов, що призводять до змін усередині цивілізацій та форм їхніх взаємовідносин, запускатимуть процес переосмислення спільного проєкту і ролі його авторів.

Розуміння історичного процесу цивілізаційного розвитку, що розгортається у двох сферах: внутрішній (кожної цивілізації) і зовнішній (глобальної цивілізації) – доповнюється третьою сферою, коли побудову спільних цивілізаційних проєктів можна розглядати як пошук «оптимального» проєкту, здатного змінюватися з «дорослішанням». Цей «оптимальний» проєкт можуть пропонувати окремі цивілізації, він може виникати як спільний проєкт союзу цивілізацій або бути етапом розвитку всього людства.

Розуміння теоретичного конструкта «еволюція цивілізації» зумовлено методологічним підходом, яким задається визначенням цивілізації: одинична цивілізація, безліч цивілізацій, цивілізація цивілізацій. У межах універсалістського підходу цивілізацію розглядають як просту систему, цілісний організм, а її розвиток – як процес життя і смерті цього організму. Контекстуальний підхід («частина – ціле», «внутрішнє – зовнішнє») вимагає аналізу безлічі цивілізацій, що становлять складну систему. У цьому разі розвиток цивілізацій є лінійним процесом усередині глобальної цивілізації, коли її нерозвинені цивілізації, що перебувають на нижніх щаблях розвитку, піднімаються до рівня розвинених цивілізацій. Використання постнекласичного підходу передбачає розгляд розвитку цивілізацій як їхню самоорганізацію в просторі і в часі, як історичний пошук та апробацію «оптимального» проєкту для кожної цивілізації, їхніх тимчасових союзів і всього людства загалом.

Типи культур. Цивілізації є соціально-культурний історичний проєкт, автори якого вже мають у своїй культурі досвід інтеграції складних соціальних систем. У межах запропонованої методології цивілізації розглядають як складні організовані системи, що саморозвиваються. У гіпертекстах їхніх культур є набори передбачуваних моделей майбутніх систем: простих, складних, тих, що

саморозвиваються. Останні передбачають і майбутнього автора, і тип його самоорганізації. Неоднорідність культурного простору зумовлюється наявністю різних типів самоорганізації майбутнього автора спільного проєкту, що дає змогу виділити типи культур, яким поставлено у відповідність логічну тріаду «одиничне – загальне – універсальне».

Ми говоримо про синкретичну цілісність, коли система діє як єдине Ціле, що характерно, наприклад, для ситуації небезпеки, що загрожує існуванню системи. Поява контекстів функціонування системи викликає ускладнення організації системи, поділ функцій її підсистем, що зумовлює системну організацію Цілого. Зростання складності організації систем спричиняє розгортання процесу самоорганізації автора системного проєкту. Ціле постає як текст, складність організації якого зумовлена культурою мислення автора системи. Для повноцінного саморозвитку суспільства зміст його культури передбачає наявність усіх трьох методів самоорганізації авторів: одиничного – загального – універсального.

У процесі взаємодії представників цих типів культури створення спільного тексту уможлиблюється завдяки їхньому виходу в метакультурну позицію, що полягає в реконструкції та узгодженні проєктів інших учасників (Ячин, 2010). Це дає змогу до позиції суб'єкта додати і позицію іншого суб'єкта, розширивши гіпертекст культури. Такий вихід у метакультурну позицію може бути ускладнений через нездатність реконструювати (зрозуміти) дискурс іншого суб'єкта.

Спробуймо описати відтак типи культур докладніше. Зазначимо, що в культурі будь-якої цивілізації закладено колективізм, інакше вона не досягла б рівня цивілізації, спільного проєкту колективних суб'єктів. Зрозуміло, що звести весь зміст культури до одного з типів – це редукція, але оскільки ми розглядаємо всі три типи культур як взаємопов'язані, це допоможе зрозуміти логіку їх категоризації та інтерпретації. Одиничному, загальному, універсальному поставимо у відповідність розвиток на власній базі, спільно з іншими, розвиток і всіх, і цілого – або традиція, модерн, синергетичний

розвиток. Розвиток Цілого тягне за собою появу нового рівня складності автора культури та розгортання нового витка розвитку вже на цьому рівні.

Традиційний тип культури передбачає розвиток суспільства на власній культурній базі як продовження історичного проєкту, який виник у певному середовищі проживання. Оскільки це цілісність з єдиним центром управління, то для таких суспільств характерна досить жорстка регламентація і підпорядкування традиціям, спостерігається примат громадського над індивідуальним. До представників цивілізації такого типу можна віднести східні соціоцентровані цивілізації: китайську, індійську, арабську та інші, які мають різноманітну культурну спадщину.

Модерновий тип культури (чи культура прогресу) передбачає розвиток цивілізації в певному контексті, де є інші цивілізації і з'являється можливість взаємодії із нею. Процес самоорганізації цивілізацій базується на появі автора спільного проєкту, який керуватиме організацією колективного автора цього проєкту. З появою нового виміру проявляється бінарне, двоїсте мислення: автор тексту і автор спільного тексту. Контекстуальність передбачає існування цивілізацій, що перебувають на різних рівнях організації системної складності: складних і простих систем. Цілком логічно виглядає позиція, що управляти процесом побудови спільного автора будуть представники складних систем (більш «розвинених» цивілізацій, що побудували складнішу систему управління, яка довела свою ефективність). У результаті в їхній культурі з'являється два виміри: внутрішній і зовнішній (дволикий Янус). Представники «розвинених» цивілізацій («складних систем») переконані в «обраності» свого суспільства (прояв внутрішнього «колективізму») та праві керувати створенням спільного проєкту, маючи можливість відбракувати авторів «слаборозвинених» («варварських») проєктів. Водночас назовні вони намагаються продукувати різноманітність проєктів розвитку простих систем («індивідуалізм»), що є джерелом спільного розвитку. Підтримання «індивідуалізму» унеможливорює створення нових колективних суб'єктів, що пропонують альтернативні варіанти спільних проєктів (реалізація відомого

принципу «розділай і володарюй»). Також нав'язування «індивідуалізму» дає змогу залучити окремих суб'єктів до «обраних», тобто відбувається і контрольоване оновлення «складних систем», і підтримка дискурсу «обраності» (у межах бінарного мислення «складне – просте», «суб'єкт – об'єкт»), що веде до його самовідтворення. До політичної гегемонії додається і культурна, коли пропонується дискурс «наздоганяючої модернізації», у межах якого Ахіллес не може наздогнати черепаха. Такий модерновий тип культури зазвичай приписують Західній цивілізації.

Синергетичний тип культури, крім свого загального проєкту розвитку суспільства, передбачає пошук способу узгодження авторів усіх наявних проєктів. У синергетичній культурі визнання різноманітності культур закладено від початку, але при створенні спільного проєкту на чільне місце ставиться спільно конструйована культура самоорганізації майбутнього універсального автора цього проєкту. Передбачається процес пошуку оптимальної організації майбутнього автора, який проходить різні етапи становлення під час реалізації спільного проєкту. Цей процес вимагає часу («довго запрягають»), але забезпечує ефективність спільної діяльності («швидко їздять»).

Культурне різноманіття може спричинюватися до зміни системи знань та критеріїв вибору спільного проєкту, як часом додавання одного слова може змінити зміст тексту на протилежний. Тому в межах цієї культури акцентується не лише зміст проєктів та досягнення авторів, а й можливості співпраці та взаєморозуміння в рамках спільно конструйованого майбутнього. Поява і виділення синергетичного типу культури передбачає вихід за рамки бінарної парадигми мислення. У межах типових дискурсів традиційної і модернової культур розуміння суб'єктів синергетичної культури утруднено, оскільки передбачає вихід за їхні межі. Більшість суб'єктів не справляються з важким для них завданням, і тому вона впевнена в «неправильності» цього типу мислення і в «недорозвиненості» його носіїв.

У гіпертекстах культури можна виділити бажані способи самоорганізації автора майбутнього (атрактори в просторі гіпертексту), які виражають суть

колективного Духу, але можуть дрейфувати в часі (у різних межах). У культурі суспільств є зразки всіх типів культур, оскільки в процесі еволюції суспільства використовують різноманітні способи самоорганізації на різних етапах своєї історії. Тобто тип культури – це певна умовність, не завжди помітна в конкретній ситуації, але помітна завдяки метааналізу історії суспільства.

З одного боку, ці типи культур можна розглядати як зростання складності організації автора цих культур. З другого боку, це різні способи розуміння організації Цілого, які взаємодоповнюють одне одного і поза якими неможливо створити систему знань, що розвивається. Це дає змогу вибудовувати модель суспільства в мінливому світі. Тексти різних типів культур утворюють гіпертекст спільної культури. І вже на основі хаотичного атрактора гіпертексту конструюються комунікативні практики їхніх авторів. Тобто цей гіпертекст, що містить різноманітні типи культур, стає інструментом саморозвитку людства.

Розвиток цивілізацій. Цивілізація є новим етапом розвитку складності організації суспільства. Авторами її проекту є (багатонаціональні) держави, які мають досвід об'єднання в єдиний проект представників різних культур. Розвиток цивілізацій на цьому не зупиняється, вони вступають у взаємодію з іншими цивілізаціями та утворюють об'єднання цивілізацій. Виокремлені етапи розвитку відбуваються вже на новому рівні, коли цивілізації стають авторами проекту об'єднання цивілізацій. З огляду на те, що наша планета є замкнутим соціальним світом, можна говорити і про глобальну цивілізацію (цивілізація цивілізацій), яка також проходить свої стадії розвитку. Як і розвиток будь-яких систем, розвиток цивілізацій відбувається у тривимірному просторі одиничного – загального –універсального, як сходження до загального полюса, що передбачає накопичення досвіду гіпертексту культури та нелінійний рух до майбутнього.

З розширенням контексту аналізу цивілізацій у межах класичного, некласичного, постнекласичного підходів виділяють такі типи цивілізацій: цілісні автономні, системні взаємодіючі, співавтори глобальної цивілізації.

Складність контексту зумовлює і способи взаємодії цивілізацій. Цілісні цивілізації взаємодіють на суб'єктному рівні як окремі суб'єкти, а їх зіткнення можуть призводити до розпаду цивілізацій, аж до їхнього знищення. Взаємодія системних цивілізацій може відбуватися і між їхніми частинами, тоді зіткнення між цивілізаціями переміщується на прикордонні регіони (Хантингтон, 2003). Побудова глобальної цивілізації передбачає опору на один з типів культури (традиційної, модернової, синергетичної), представники яких є в кожній цивілізації. У цьому разі протистояння цивілізацій переноситься у сферу культури, тобто проникаючи всередину кожної цивілізації, ментальну структуру її носіїв, що зумовлено типом культури побудови спільного дискурсу: одиничного – загального – універсального. В індивідуальних суб'єктів із розвитком відбувається розширення критеріїв вибору соціальної ідентичності. Ідентифікація з представником національної культури доповнюється ідентифікацією з громадянином держави і може підніматися до усвідомлення себе представником цивілізації, який є увиразненням певного Духу спільної глобальної культури. Як наслідок, не треба захоплювати території, проводити воєнні дії, а можна привести до управління еліти, заражені «привабливим» дискурсом, що дає змогу домагатися соціального прогресу в умовах, що склалися (без урахування необхідної його трансформації в разі зміни умов, наприклад виснаження ресурсів або природних катастроф глобального масштабу).

На певному історичному етапі і за певних умов можна (і необхідно) будувати Вавилонську вежу. У конкретних історичних умовах у ролі цивілізацій часто виступали імперії як багатонаціональні суспільства, які пропонували прообраз устрою глобальної світової цивілізації. В історії людства імперії в ширшому контексті можна розглядати як приклад моделі суспільного устрою, що має на меті об'єднання всього людства та спрямування історії шляхом розвитку, побудови складніших систем соціальної організації. Пропоновані проекти давали змогу створювати гіпертекст світової культури,

накопичуючи як позитивний, так і негативний досвід соціальних проєктів наростаючої складності.

Імперія не обов'язково тоталітарна диктатура, а радше принцип єдиноначальності, особливо якщо її «архітектор» дотримується синергетичної культури. А проте розвиток Цілого починається з розрізнення, і неминуче приходимо до появи різноманіття авторів спільного проєкту, що передбачає вже культуру комунікації. Різноманітність не є прокляттям, а, навпаки, потенціалом розвитку, якщо учасники налаштовані на синергетичну співпрацю. Тут можна згадати відомий вислів Святого Августина: «У головному – єдність, у деталях – різноманітність, у всьому – любов». Цивілізація цивілізацій є проєктом різноманітних «зрілих» колективних авторів, тому його точкою тяжіння є полюс загальності, який є в культурі всіх суспільств, але не всі є домінуючими.

Управління суспільством

Розуміння управління. Кібернетика – це наука про загальні закономірності, принципи та методи управління складними системами. У межах кібернетики управління розглядають як функцію організованих систем різної природи (технічних, біологічних, соціальних), що забезпечує збереження їхньої структури, підтримку режиму їхньої діяльності, реалізацію цілей і програм. А. А. Богданов у своїй теорії передбачив багато ідей як кібернетики – науки про управління, так і синергетики (Богданов, 1989). Вихідна ідея його «Тектології» – схожість законів у різних сферах реальності, заснована на структурній схожості об'єктів цих сфер як організованих систем. А. А. Богданов ставив перед тектологією завдання розуміння триєдиної організації – речей, людей та ідей, відповідні загальні організаційні принципи і закони, згідно з якими відбуваються процеси управління в усіх вимірах світу: фізичному, соціальному, ментальному.

Управління передбачає вплив на керовану систему для забезпечення належної її поведінки та здійснюється на основі наявної у керівній системи

моделі керованої системи (Новиков, 2016). З огляду на те, що керівна система не може бути простішою за керовану (принцип Ешбі), зростання складності організації керованих систем приводить до ускладнення організації керівних систем і наявних у них моделей керованих систем. Для розрізнення рівнів складності керованих систем будемо використовувати термін «контур управління», за яким здійснюється зворотний процес управління. Відповідно до запропонованого синергетичного підходу за рівнем складності організації виділимо технічні («моністичні»), соціальні («дуальні»), ті, що саморозвиваються («тринітарні»), керовані системи, а також три відповідні контури управління різної складності, які розглянемо докладніше.

Складність організації контурів управління систем буде подібна до зростаючої складності організації керівних систем. У найпростішому випадку ця система представлена поодиноким індивідумом. Технічний контур – це контур зовні заданого управління, коли керівний суб'єкт безпосередньо здійснює управління технічними пристроями.

Соціальний контур – це контур опосередкованого управління, коли управління здійснюється не безпосередньо, а через посередника, соціальне утворення. Це управління «технарями» шляхом організації соціальної структури їхньої групи. Технічний контур управління залишається. Водночас з'являється двовимірний соціальний контур: безпосереднє управління «технарями» й опосередковане управління через вплив на центр, що забезпечує управління цілісною діяльністю цієї групи. Можна говорити про управління другого порядку, у процесі якого відбувається управління тими, хто управляє, здійснює безпосереднє управління об'єктами (ролі яких можуть виконувати як технічні засоби, так і соціальні суб'єкти). Відбувається управління управлінням («соціальне» управління «технічним» управлінням). У соціальному, складноорганізованому середовищі функціонують два контури управління: технічний контур – безпосереднє управління суб'єкта управління технічними засобами, соціальний контур – опосередковане управління колективного

суб'єкта управління, складність організації якого не менша за складність керованої системи.

Оскільки організація систем, що саморозвиваються, подібна до організації тексту, який має свого автора, управління такими системами передбачає дискурсивний контур управління цим автором. У цьому контексті дискурс розуміють як модель фрагмента світу суб'єкта, що діє відповідно до життєвого проєкту. Тобто в дискурсі закладено модель життєвого проєкту суб'єкта, у якому в імпліцитній формі містяться способи досягнення життєвих цілей суб'єкта, необхідні для його саморозвитку. У визначенні дискурсу закладаємо таку ж логіку триєдиної організації: текст, автор, задум. Як наслідок виникає квантова суперпозиція: суб'єкт одночасно – автор життєвого тексту і автор його проєкту, в якому закладено потенційну можливість саморозвитку і автора, і його життєвого проєкту.

Дискурсивний контур – це управління дискурсом автора системи, що охоплює: безпосереднє управління дискурсом, опосередковане управління самоорганізацією автора (у конструюваному контексті), управління розвитком проєкту як управління ментальним саморозвитком автора ідей. У дискурсивному контурі відбувається зростання ментальної складності автора дискурсу в процесі управління, що є частиною життєвого проєкту суб'єкта. Залежно від екзистенційної значущості ситуації управління суб'єкт, який перебуває в позиції майбутнього автора за межами ситуації (Клочко, 2005), визначає масштаб життєвого проєкту. Утворюється фазовий простір позицій майбутнього автора дискурсу, що відрізняються масштабом проєкту і потенціалом можливого саморозвитку. У фазовому просторі саморозвитку можна виділити три полюси, що відображають масштаб проєкту самоорганізації: одиничний проєкт індивідуального суб'єкта, спільний з іншими суб'єктами проєкт, загальний (смисложиттєвий) проєкт. Таку ж логіку самоорганізації можна простежити і у В. І. Аршинова. Він виокремлює «одиничні» дзеркала, лінзи «як сукупність» дзеркал і голограму «як квантову суперпозицію» окремих образів (Аршинов, 1999).

Кожен наступний контур управління включає попередні контури і проходить ті ж етапи розгортання складності організації (принцип рекурсії, фрактальності). У самоорганізації завжди є момент рекурсії: по суті, це організація організації. За відповідних умов самоорганізація може бути фундаментом для подальшого підвищення рівня організаційної складності дискурсу, що є результатом ланцюжка процесів самоорганізації. Задавання складності організації дискурсу, який суб'єкт використовує для самоорганізації, зумовлює масштаб саморозвитку. Поява дискурсивного контуру управління дає змогу нарощувати складність мислення суб'єкта управління в процесі управління, необхідну для вирішення життєвих завдань різного масштабу.

Спираючись на розуміння триєдиної організації світу (речі, люди, ідеї), в основі якого імпліцитно закладено схему організації тексту, виділено три контури управління (технічний, соціальний, дискурсивний). Перший контур – управління керованою системою, другий – керівною системою, третій – складністю мислення керівної системи. У другому контурі відбувається організація керівної системи, очолювана автором проекту цієї системи. У третьому контурі зростання складності мислення керівної системи здійснюється шляхом її самоорганізації, коли в процесі управління відбувається саморозвиток автора її дискурсу. Ця триконтурна схема управління відтворюється в системах будь-якої складності, розгортаючись (помножуючись) зі наростанням їхньої складності.

Етапи розвитку кібернетики. Градація етапів розвитку кібернетики співвідноситься з розвитком уявлень про наукову раціональність і виокремленням її різних типів (класична, некласична і постнекласична) (Лепский, 2019; Новиков, 2016). Кібернетика першого порядку має справу з керованими системами та співвідноситься з класичною раціональністю, у рамках якої існує зовнішній спостерігач. Історично технічні системи були першими об'єктами управління, що досліджуються в теорії кібернетики.

Кібернетика другого порядку (кібернетика кібернетики) наголошує на керівних системах та співвідноситься з неklasичною раціональністю. Ідеться про управління управлінням, коли система управління охоплює як керовані, так і керівні системи. За аналогією зі «спостерігачами другого порядку», які належать до системи спостереження самих спостерігачів як учасників того, що вони спостерігають (Аршинов, 2015), з'являються керівники другого порядку. Так само, як спостереження створює спостерігача (Князева, 2018), аналогічно й управління створює керівника. Цей керівник другого порядку постає як інтерсуб'єктивна комунікація керівників першого порядку, що складають комунікативну спільноту (Апель, 2001), і як засіб комунікативної самореференції системи управління.

Кібернетика третього порядку, що спирається на положення постнеklasичної раціональності, має справу з керівними системами в умовах рефлексивно-активного середовища, що саморозвивається. Відбувається не просто створення систем, що управляють, а перехід до їх саморозвитку. Як зазначає В. Є. Лепський, у контексті постнеklasичної раціональності під управлінням слід розуміти не жорстку детермінацію керівних і керованих систем, а «м'які форми управління» – створення умов для їхнього розвитку (Лепський, 2019). У центрі уваги постнеklasичної наукової раціональності перебуває етика стратегічних суб'єктів середовищ, що саморозвиваються, спрямована на збирання суб'єктів управління та збереження їхньої цілісності. Важливу роль відіграє інтеграція механізмів забезпечення цілісності управління, притаманних усім видам наукової раціональності. Керівні системи здатні самоускладнюватися, породжуючи дедалі складніші режими поведінки, співвідносячи свою поведінку з вимогами збереження системної цілісності і виконання завдань управління. Операційна замкнутість мислення керівної системи свідчить, що зовнішній вплив може запустити процеси внутрішніх перетворень унаслідок внутрішніх рекурсивних процесів системи, які не є заздалегідь заданими. У кібернетиці третього порядку завдання управління

методологічно розглядають як завдання управління когнітивними процесами керівної системи, її діяльністю і рефлексією.

Технічне, соціальне, дискурсивне управління. Виділення етапів розвитку кібернетики співвіднесено з різними типами наукової раціональності, тобто в основу класифікації покладено логіку мислення дослідника, яка дотримується однієї з наявних наукових парадигм. У нашому дослідженні ми відштовхуємося від розуміння зростаючої складності предметної галузі кібернетики, що імпліцитно закладено в загальній організаційній теорії. Використання синергетичного підходу дає змогу поглибити уявлення про еволюційні шляхи розвитку кібернетики.

В основі всіх технологій управління закладено вміння мислити з позиції надсистеми та/або з позиції зовнішнього спостерігача щодо керованої системи (Турчин, 2000). Світом техніки керує людина. У соціальному світі «керує» – спільно сконструйований колективний суб'єкт, який задає правила поведінки. У світі ідей «керує» суспільство, яке згідно зі своєю культурою пропонує його суб'єктам програми самоорганізації, які вони можуть засвоїти і доповнити.

У разі переходу від управління технікою до соціального управління, тобто до кібернетики кібернетики чи кібернетики другого порядку, окрім завдань власне управління, додається нове завдання – збирання колективних суб'єктів управління (Лепский, 2018). Постає природне запитання: а хто керуватиме цими колективними суб'єктами управління? Очікується, що це будуть суб'єкти управління, зовнішні або позиції надсистеми над вже наявними системами управління. Тобто надбудовується новий рівень управління. Якщо обмежуватися аналізом соціального світу, то зростання складності соціального контуру управління відбувається шляхом створення ієрархічної організації колективних суб'єктів. Але як зазначають окремі дослідники, застосування такої логіки веде до появи не лише третьої кібернетики, а й четвертої, і п'ятої як відображення багаторівневої організації колективних суб'єктів управління.

Уведення дискурсивного контуру управління означає виділення нового методу управління, що передбачає управління саморозвитком різноманітних колективних суб'єктів, які утворюють суспільство. Зростання складності мислення колективних суб'єктів здійснюється шляхом їхньої самоорганізації, коли в процесі управління відбувається конструювання спільного автора майбутнього проекту суспільства. Складання автора майбутнього проекту ґрунтуватиметься на використанні різних способів самоорганізації та саморозвитку, що містяться в дискурсах цих суб'єктів. У культурі суспільства представлено дискурси колективних суб'єктів, які досягли різного рівня розвитку, тобто простір дискурсів є неоднорідним. Завдяки заданню культурі суспільства привабливих моделей самоорганізації набувається можливість впливати на вибір способу самоорганізації та саморозвитку спільного автора проекту майбутнього суспільства в конкретній ситуації.

Дискурсивне управління як управління самоуправлінням. У дискурсивному контурі зростання складності мислення керівної системи здійснюється шляхом її самоорганізації, коли в процесі управління відбувається саморозвиток автора її дискурсу. Дискурсивне управління – це управління самоуправлінням, що передбачає безпосереднє управління розвитком дискурсу, опосередковане управління самоорганізацією автора дискурсу (в конструйованому контексті), управління розвитком проекту як управління саморозвитком його автора.

Квантова природа психіки, закладена в синергетичній методології, спочатку передбачає можливість саморозвитку її носія. Саморозвиток відбувається в процесі управління, що є частиною життєдіяльності. Вихід за межі ситуації управління, проведений послідовно, зумовлює аналіз ланцюжка життєвих цілей, вирішення екзистенційних проблем і розширення цього аналізу аж до виходу за межі буття як рефлексії смисложиттєвих цілей. У такому розумінні спочатку закладено кругову причинність: життєві цілі зумовлюють реалізацію ситуативного управління («свідомість визначає буття»), водночас у процесі виконання поточної діяльності може змінюватися значущість життєвих

цілей, тобто змінюється життєвий проєкт («буття визначає свідомість»). Самоорганізація в процесі самоуправління спричинює появу квантової позиції, що уможливує саморозвиток та ускладнення дискурсу суб'єкта і дає змогу подолати «очевидну» суперечність. Зважаючи на те, що суб'єкт, перебуваючи в безперервній взаємодії зі світом, є відкритою системою, цей саморозвиток триватиме.

Саморозвиток відбувається як у результаті внутрішньої самоорганізації суб'єкта шляхом підвищення складності організації дискурсу, так і завдяки участі в соціальних проєктах суспільства шляхом залучення в діяльність колективних суб'єктів та засвоєння їхнього дискурсу. Інтеріоризація дає змогу індивідуальним суб'єктам пропонувати дискурси різних колективних суб'єктів із закладеними в них програмами самоорганізації і саморозвитку. Відбувається накопичення способів самоорганізації та саморозвитку, коли в конкретній ситуації суб'єкт може вибирати з наявних способів, варіювати ними чи конструювати новий.

Саморозвиток здійснюється у всіх контурах самоуправління. У технічному (когнітивному) контурі самоуправління здійснюється через додавання змісту тексту дискурсу. Коли нове знання виходить межі наявного, у фазовому просторі саморозвитку суб'єкт здійснює перехід у квантову позицію загального автора дискурсу, де він узгоджує старий і оновлений тексти. Результатом цього переходу стає розгортання соціального контуру самоуправління, коли в суб'єкта з'являється нова позиція автора дискурсу, а траєкторія саморозвитку є хаотичним атрактором.

Поява соціального контуру самоуправління означає наростання складності мислення суб'єкта, коли він у конструйованому контексті до позиції автономного суб'єкта додає позицію учасника колективного суб'єкта і безпосередньо керує самоорганізацією автора дискурсу. У цьому контурі суб'єкт позиціонує себе як носій дискурсу колективного суб'єкта. Зростання внутрішньої складності організації дискурсу зумовлено наявністю в ньому метакультурної позиції, яка передбачає можливість інтеграції фрагментів

дискурсів інших суб'єктів у цілісний дискурс (Ячин, 2010). Конструюючи дискурс колективного суб'єкта, його автор спирається на різні парадигми комунікації (суб'єкт-об'єкту, суб'єкт-суб'єкту, метасуб'єкта) (Лепский, 2015). Автор, використовуючи метасуб'єкту парадигму комунікації, проходить різні стадії суб'єктності: від протосуб'єктності, коли він приєднується до загального дискурсу групи як суб'єкт підпорядкування, і власне суб'єктності, коли конструює фрагмент спільного дискурсу, до метасуб'єктності в ролі співавтора проекту загального дискурсу (Плющ, 2020).

Відбувається зростання складності організації групи, коли утворюється багаторівнева ієрархічна структура (кількість рівнів обмежена, оскільки новий рівень складності передбачає зменшення кількості керівних суб'єктів). У граничному випадку йдеться про трансцендентний колективний суб'єкт управління як екстраполяцію верхнього ієрархічного рівня цієї структури. Перебування у складі різних колективних суб'єктів, коли автор може будувати дискурс із поглядів представників різних соціальних груп, веде до «багатоголосся» його автора, до *складності* організації дискурсу. Суб'єкт, який розвивається, збільшує множинність своїх розрізень, що пов'язано з диференціацією контексту його функціонування.

У соціальному контурі саморозвиток означає додавання нової позиції автора дискурсу в соціальному просторі внаслідок прийняття дискурсу групи, з учасником якої ідентифікує себе суб'єкт. Водночас суб'єкт у суспільстві є представником багатьох соціальних груп, що мають різні дискурси. У соціальному контурі метакультурна позиція автора дискурсу лише як представника групи нікуди не зникає. Використання дискурсів різних колективних суб'єктів зумовлює відтак їх узгодження в межах цілісного розуміння, що означає вихід за межі соціального простору колективних суб'єктів і фазовий перехід на дискурсивний контур управління. Цей перехід є двохетапним процесом. Спочатку, перебуваючи у складі колективних суб'єктів, які можуть мати різні атрактори, суб'єкт усвідомлено формує спектр позицій у фазовому просторі. На наступному етапі відбувається перехід у квантову

позицію загального автора, що інтегрує дискурси колективних суб'єктів у цілісне розуміння.

Саморозвиток у дискурсивному контурі самоврядування передбачає розширення рамок проєкту як частини іншої діяльності, яка так само є частиною життєвого проєкту. Автор останнього може бути за межами буття в позиції трансцендентального суб'єкта, що задає екзистенційні смисли буття. У конкретній ситуації передбачувана значущість проєкту в контексті життєдіяльності зумовлює масштаб життєвих завдань, що вирішуються, і потенціал особистісного зростання суб'єкта. Досягнення життєвих цілей уможливорює особистісне зростання в проміжній діяльності різного ступеня складності. Саморозвиток на дискурсивному контурі самоврядування постає як «процес у процесі», коли саморозвиток суб'єкта в проміжній діяльності зв'язується із запланованим саморозвитком у рамках життєвого проєкту (своєрідним «ідеалом»), і відбувається коригування окремих життєвих проєктів. Призначення – це не тільки те, що має бути реалізовано в майбутньому, це й те, що наповнює сенсом кожен мить. Суб'єкт дістає дороговказ для деякого самовизначення на шляху, яким піде його еволюція (Янч, 1999). Цей дороговказ перебуває поза рамками діяльності і на ньому не фокусується увага суб'єктів управління, але дотримання її правил визначає спектр можливих рішень або вихід за їхні межі.

У дискурсивному контурі самоуправління саморозвиток набуває рис керованого процесу втілення життєвого проєкту шляхом експериментування з численними способами реалізації проміжних проєктів у складі колективних суб'єктів, завдяки чому відбувається особистісне зростання суб'єкта. Становлення суб'єкта в процесі життєдіяльності веде до того, що його уявлення трансформуються, він може змінювати як своє оточення, так і напрями саморозвитку. Фазовий перехід від хаотичного процесу потрапляння в певну точку фазового простору саморозвитку стає керованим процесом наближення до якоїсь ділянки, у перебігу якого і ця ділянка, і ця точка можуть змінювати своє місцезнаходження.

Організація фазового простору саморозвитку буде зумовлена складністю дискурсу суб'єкта управління, що зумовлює контекст його функціонування. У фазовому просторі автономного суб'єкта дороговказ саморозвитку задається самим суб'єктом. Вибору «ідеалу» у фазовому просторі контекстуального суб'єкта передуює позиціонування в соціальному просторі, що зумовлює на «ідеал» якої групи орієнтуватиметься індивідуальний суб'єкт. У фазовому просторі суб'єкта, що саморозвивається, вибір «ідеалу» являє собою окремий процес, оскільки спільний саморозвиток суб'єкта і конструйованого ним соціального середовища («процес у процесі») передбачає узгодження їхніх дискурсів. Усвідомлення «коеволюції системи і середовища» (Журавлев, & Лепский, 2018), або «сполученої» еволюції (Янч, 1999), приводить до того, що до антропоцентризму і соціоцентризму як провідних принципів визначення цілей соціального розвитку додається синергетичний конструктивізм. У межах останнього передбачається не задання «ідеалу» соціального проєкту як кінцевої мети розвитку, а задання способів конструювання колективного автора спільного майбутнього, що дають змогу мати запас моделей саморозвитку в різних умовах.

Саморозвиток суб'єкта відбувається в процесі конструювання середовища, що саморозвивається, складність організації якого зумовлює масштаб саморозвитку самого суб'єкта. Досить часто цей проміжний етап нарощування внутрішньої складності самоорганізації пропускається, і тоді саморозвиток визначається масштабом контексту, який реконструює суб'єкт як єдиний автор самоорганізації. Потенціал саморозвитку зумовлюється масштабом життєвого проєкту, який конструюється суб'єктом, що саморозвивається. Наростання складності мислення тягне за собою зростання масштабу проєктів, які цей суб'єкт конструює. А втім, з огляду на те, що в процесі управління може відбуватися коригування значущості проєктів, можна керувати напрямом розвитку суб'єкта, задаючи суб'єктивну значущість цих проєктів.

Етика як інструмент спільного саморозвитку. Дискурсивне управління, яким є управління самоорганізацією, передбачає управління саморозвитком автора проекту, організоване за принципом «процес у процесі». Останнє означає, що саморозвиток у процесі управління є частиною саморозвитку в процесі життєдіяльності і, так само, також є процесом спільного саморозвитку із соціальним середовищем. Дискурсивна складність самоорганізації суб'єкта суспільства може бути різною. У процесі соціалізації суб'єкт проходить етапи розвитку від егоцентризму, тобто орієнтації на норми власного дискурсу, і контекстуальної орієнтованості на норми середовища до усвідомлення себе суб'єктом суспільства, що (ре)конструює норми культури суспільства в конкретній ситуації. Засвоєні суб'єктом соціальні зразки поведінки стають одним із регуляторів поведінки, коли суб'єкт оцінює свою діяльність як наближення/відповідність цим стандартам, які виражають суть культури суспільства. І тут можна говорити про *етичне управління*.

У культурі суспільства в дискурсах його суб'єктів представлені різноманітні програми саморозвитку індивідуальних і колективних суб'єктів (як атрактори у фазовому просторі), і водночас є домінуючі програми (як привабливі ділянки фазового простору), які, за образним висловом, відображають Дух культури цього суспільства. У конкретній ситуації суб'єкт суспільства має змогу обрати відповідну програму саморозвитку, яка постає в ролі «ідеалу». Різноманітність можливих програм саморозвитку в культурі суспільства, з одного боку, ускладнює процес вибору, з другого боку, дає змогу зробити свій внесок у цю різноманітність.

Саморозвиток суб'єкта зумовлюється обраним ним масштабом його соціального проекту, реалізуючи який він орієнтується на етичні принципи, які є в культурі суспільства і які він відтворює у своєму дискурсі. «Ідеальним» атрактором суб'єкта буде «ідеальний» атрактор суспільства, який реконструює суб'єкт згідно з власним розумінням.

Суб'єкти суспільства, які виховуються в межах неоднорідної культури суспільства, можуть змінювати спектр привабливих для них соціальних

дискурсів. Зміна кількості суб'єктів, що дотримуються різних дискурсів, може змінювати структуру фазового простору, зсуваючи межі тієї чи тієї ділянки аж до зміни Духу культури цього суспільства. Інакше кажучи, прищеплюючи суб'єктам суспільства етичні принципи, що виходять за межі Духу її культури, можна змінювати домінуючі етичні принципи цієї культури. Це відбувається з накопиченням кількості людей, які дотримуються нових принципів, і використанням цих принципів у всіх сферах суспільного життя. Утворюється «петля» зворотного зв'язку, коли за допомогою дискурсивного впливу можна змінювати дискурс як індивідуальних суб'єктів, так і суспільства загалом.

Дискурсивне управління з певного рівня складності мислення суб'єкта передбачає створення соціального середовища, у якому відбувається його саморозвиток. Це призводить до *складності* організації дискурсу як відображення належності суб'єкта до різних соціальних структур. Саморозвиток стає керованим процесом конструювання себе і свого оточення, який відбувається, базуючись на етичних принципах суб'єктів, що належать до цього оточення. У цьому випадку можна говорити про етичне управління як конструювання «метаетики» певного колективного суб'єкта, який у конкретній ситуації узгоджує етичні засади суб'єктів у цілісне загальне розуміння. Це прояв синергетичного мислення, яке не тільки передбачає, а й створює нову епістемологію, що відтворює новий цикл саморозвитку.

Саморозвиток суб'єкта і соціального середовища свідчить не тільки про їхню незавершеність, а й передбачає необхідність добудування та перетворення їхніх форм мислення. Через змінювані умови спільної життєдіяльності доводиться створювати не так набори еталонів поведінки, цінностей, ідеалів, тобто етику суб'єкта і метаетику колективного суб'єкта, як правила їхнього оновлення. Більш точно – способи самоорганізації колективного автора, який конструює спільні еталони. Позиціонування у фазовому просторі автора спільного майбутнього і буде дороговказом для самовизначення суб'єктів суспільства, які беруть участь у створенні спільного проєкту. Самоорганізація успішного суспільства не завжди передбачає саморозвиток, на певному

історичному етапі буває достатньо відтворювати наявні методи самоорганізації, які довели свою ефективність практично. Водночас нові виклики історії передбачають зміну орієнтирів та вихід за межі наявного знання, створення складнішого автора спільного майбутнього. Наявність етики синергетичного конструктивізму уможливорює використання нечіткої логіки, що дає змогу експериментувати з моделями управління та готуватися до невизначеного майбутнього, створюючи бібліотеку моделей самоорганізації колективних суб'єктів різної складності.

Саморозвиток зумовлюється як масштабом проєкту, у якому бере участь суб'єкт, так і етичними принципами, закладеними в конструювання автора спільного майбутнього. Унаслідок цього етика може бути інструментом спільного саморозвитку, що дає змогу нарощувати потенціал його учасників. Виділення в межах синергетичного підходу дискурсивного управління як управління самоуправлінням веде до розуміння *етичної кібернетики*, коли розгортання потенціалу саморозвитку суб'єктів, що беруть участь у соціальних проєктах, передбачає можливість їхнього впливу на етичні принципи суспільства, співавтором культури якого вони є.

Спробуємо відтак узагальнити розуміння управління. Використання методологічних засад загальної організаційної теорії та розгортання імпліцитної логіки, на якій вони базуються, зумовлює виділення еволюційних етапів розвитку кібернетики: коли від управління технічними системами переходимо до управління соціальними структурами, яке надалі передбачає дискурсивне управління їхнім самоуправлінням. Самоуправління передбачає можливість саморозвитку, потенціал якого зумовлений не так масштабом проєкту, в якому бере участь суб'єкт, як етичними принципами, що лежать в основі конструювання автора проєкту спільного майбутнього.

Отже, дискурсивне управління завжди передбачає колективного суб'єкта управління, безструктурного управління не буває. Якщо управління процесами є, а структура не простежується, це просто означає, що когнітивна (точніше, методологічна) складність спостерігача не дає змоги її відтворити. З огляду на

те, що зростання методологічної складності зумовлює розвиток мислення, суб'єкти керованої системи можуть набувати позиції співавторів проєкту спільного майбутнього, а представники систем керування не завжди зацікавлені в поширенні синергетичної методології.

Яскравим прикладом тут може бути економіка як окремий випадок соціальних взаємодій, що передбачає існування колективного суб'єкта управління, який перебуває у сфері невидимої онтології. Щоб не розширювати число авторів, які розробляють закони, котрі «керують» ринком, і запускається міф про «невидиму руку ринку» і його самоорганізацію. Самоорганізація є, але не ринку, а суб'єктів ринку, і всі розмови про «невидиму руку ринку» потрібні, щоб монополізувати управління і не допускати до управління незрілих гравців, які не здатні «сприймати» принципи управління складноорганізованими системами. Тобто теза про «невидиму руку» ринку дає змогу приховувати роль руки «невидимого керівника» ринку, яка не завжди зацікавлена у своєму виявленні, здійснюючи управління на основі «об'єктивних» законів функціонування ринку. Іноді, коли події починають розвиватися в небажаному напрямі, цьому «хазяїну» доводиться вносити корективи в «об'єктивні закони ринку».

У межах запропонованого підходу розвиток суспільства передбачає самоорганізацію певного колективного суб'єкта управління і його саморозвиток як автора проєкту майбутнього суспільства. В умовах невизначеного майбутнього важливий не так спільний проєкт самоорганізації суспільства, який усе одно змінюватиметься, як модель самоорганізації колективного автора майбутнього, що передбачає його саморозвиток і дає змогу розширювати коло можливих співавторів. Змінюється розуміння розвитку суспільства, можливість досягнення «ідеального» суспільного устрою трансформується в розуміння вибору способу самоорганізації суспільства, що найбільше відповідає викликам часу. У межах синергетичного підходу твердження про «кінець історії» методологічно не спроможне, «історія» відтворює історію своїх життєвих історій (етапів розвитку) на новому рівні складності дискурсу свого автора.

Етичні постулати, закладені в культурі суспільства, слугують камертоном, за яким налаштовуються передбачувані методи самоорганізації його суб'єктів у поточних умовах. Як соціальний інститут, наука спирається на глибинні основи культури свого суспільства, у чому виявляється її цінність і для інших суспільств. У вершинних її побудовах проявляється Дух культури цього суспільства.

* * *

Отже, згідно з тринітарною методологією ми пропонуємо розглядати суспільство як текст, у якого є автор з проектом побудови цього суспільства. Залежно від складності організації автора цього тексту (проста; складна; система, що саморозвивається) ми виокремлюємо суспільства зі зростаючою складністю структурної організації (нація, багатонаціональна держава, цивілізація). Культура суспільства будь-якої складності організації, до складу якої входять дискурси суб'єктів суспільства, утворює гіпертекст, у якому закладено як проект майбутнього суспільства (найближчого майбутнього), так і уявлення про організацію «ідеального» суспільства майбутнього. Ці уявлення відображають Дух культури нашого суспільства та стають інструментом побудови спільних структур з іншими суспільствами.

Розділ 4

КОНЦЕПТУАЛЬНІ СТРАТЕГІЇ ПОБУДОВИ СУСПІЛЬСТВА

Далі пропонуємо розглянути концептуальні стратегії побудови суспільства, які зумовлюють технологічні характеристики конкретних стратегій та уможливають оновлення змісту їхніх проєктів у мінливих умовах.

Концептуальні моделі як наслідок метааналізу. Збереження спадкоємності історичного проєкту в мінливих умовах можна передати відомою фразою: «Без теорії нам смерть». Мається на увазі, що концептуальне осмислення стратегій дає змогу перейти до різноманіття варіантів, щоб обрати оптимальну стратегію залежно від зміни зовнішніх умов.

Концептуальні стратегії побудови суспільства за своєю природою є соціально-психологічними. З огляду на те, що об'єктом стратегій є суспільство, ці стратегії позначаються як соціальні. Концептуальні стратегії описують не зміст стратегій, а логіку дослідника, який запропонував основи їхньої класифікації. Тому їх можна трактувати як психологічні, оскільки вони відображають особливості мислення дослідника. Розуміння концептуальних стратегій побудови суспільства як соціально-психологічних спеціально не обговорюється, а сприймається як даність.

Неможливість однозначної інтерпретації будь-якого тексту спричинює постійні сумніви в істинності будь-якої теорії, техніки та методу, долати які можна, використовуючи формат метатеоретизування (Троцук, 2017). У процесі дослідження ми вивчаємо об'єкти на основі того чи того методу пізнання, що включає як теорію, так і її методологічні передумови. Слід розрізняти теорію як

результат наукового дослідження і перед-теорію – як комплекс вихідних методологічних уявлень, що передують емпіричному вивченню та спрямовують дослідження.

Метааналіз передбачає вихід за межі теоретичних побудов у сферу використовуваного інструментарію, коли аналізуються методологічні настановлення дослідника, які зумовлюють пояснювальний потенціал його теорій. Проведений теоретичний аналіз дав змогу виділити такі типи методологій, що відрізняються розумінням побудови Цілого: монізм, дуалізм, тринітаризм. Ці методології можна розглядати як окремі типи, етапи розуміння, частини цілісного процесу пізнання. Їм відповідають такі парадигми мислення: синкретична, системна, синергетична, кожній з яких властива логіка аналізу: цілісна, контекстуальна, самоорганізаційна. У межах синергетичної парадигми мислення об'єкти, які вивчають, виділяють з навколишнього світу, поміщають у контекст(и), розглядають у розвитку.

Метааналіз передбачає побудову концептуальних моделей, у яких закладено можливість подальшого розвитку їхньої складності. Отже, принцип розвитку закладено не тільки у розгляд досліджуваних об'єктів у процесі їхнього розвитку, а й у саму теорію, яка передбачає можливість нарощування складності її теоретичних конструктів.

З одного боку, метааналіз складніший за стандартні дослідження, оскільки вимагає додатково брати до уваги методологічні засади дослідника, що виводить за межі запропонованих ним теорій і передбачає більш складні ментальні побудови. Водночас культура наукових досліджень передбачає початкову рефлексію дослідником свого інструментарію, невід'ємною частиною якого є методологічні засади. З другого боку, метааналіз може виглядати простіше, ніж стандартні дослідження, оскільки з безлічі параметрів порядку, що описують поведінку об'єкта, обираються найбільш значущі з огляду на теоретичні засади автора. Це дає змогу розглянути загальні принципи еволюції об'єкта, що вивчається, зрозуміти логіку його розвитку, починаючи з початкових етапів.

Класифікація стратегій. Зазвичай стратегії розглядають як досягнення мети. Водночас під стратегією розуміють не саму діяльність і запланований спосіб досягнення мети, а «діяльність над діяльністю», яка передбачає досягнення мети в далекомі перспективі, навіть якщо на цьому шляху доведеться зіткнутися зі змінами контексту. Реалізація стратегії допускає можливість зміни планів, окремих принципів, тобто можна поступитися якимись частковими цілями задля досягнення основної мети.

Взявши за основу визначення суспільства як соціального проекту, стратегічні проекти побудови суспільства пропонуємо розглядати як проекти, що мають екзистенційне значення і розраховані на довготривале функціонування соціуму в мінливих умовах. Стратегічні проекти передбачають не лише адаптацію до наявних умов та передадаптацію до запланованих змін, а й готовність до невідомих майбутніх ризиків. Ефективність управління якраз і проявляється в розробленні та реалізації довгострокових і стабільних планів щодо розвитку суспільства.

Метааналіз стратегій у контексті тринітарної методології базується на розгляді їх як текстових структур та аналізі текстів стратегій, їхніх авторів, дискурсів авторів. Методологічне розуміння складності організації систем (проста, складна, та, що саморозвивається) відтворюється в складності організації текстових структур (текст, метатекст, гіпертекст), тому можна запропонувати початкову класифікацію типів стратегій як статичних, динамічних, відкритих. Статичні (оприлюднені) стратегії аналізують на підставі змісту їхніх текстів. Динамічні стратегії, зміст яких оновлюється, передбачають додатковий аналіз авторів цих стратегій (авторів тексту та авторів змін). Відкриті стратегії, що передбачають можливість зміни курсу, включають ще й аналіз закладених у дискурсі способів розвитку їхнього колективного автора, здатного організувати спільні дії в умовах невизначеності.

Оскільки стратегія сприймається як довгостроковий проект, то, здійснюючи її аналіз, потрібно аналізувати автора, його дискурс і закладену в

дискурсі модель саморозвитку. Відтворюється кубічна модель саморозвитку (див рис. 2) самої стратегії, де автор постає як замкнута система, відкрита система і система, що розвивається; у змісті дискурсу представлені проекти суспільства: традиційного, модерного, синергетичного типів розвитку, і автор задає міру власної суб'єктності як майбутнього автора спільного дискурсу. Кожен фрагмент цього куба може бути підставою для класифікації стратегій. Основний наслідок такого розуміння полягає в тому, що кожен окремо взятий показник не має вирішального впливу на потенціал розвитку суспільства. Прояв останнього зумовлений сукупністю всіх показників розвитку суспільства, які певною мірою можуть компенсувати «слабкі» сторони.

Замкнуте, традиційне суспільство не оновлює свій проект і занурюється в архаїку, у відтворення усталеного проекту суспільства. Інші типи стратегій ведуть до розвитку суспільства, яке виконує різну роль у спільних проектах. Перехід на новий рівень складності відбувається тоді, якщо суспільство стає автором спільного проекту кількох учасників. Оскільки відбувається коеволюція суспільств та їхніх об'єднань, можна говорити про універсальний механізм соціального розвитку, коли інтеграція відтворюється на новому рівні складності. У теоретичних побудовах пропонується модель розвитку суспільств, що дає змогу створювати різноманітні класифікації стратегій їхньої побудови. У них закладено можливість відновлення цих стратегій зі зростанням складності організації їхнього колективного автора та допускається можливість розвитку, зокрема й безпосередньо теоретичних поглядів на ці стратегії.

Типи стратегій побудови суспільства. З-поміж типів дискурсів, які представлено в гіпертексті культури суспільства, виділимо такі типи стратегій побудови суспільства: Традиція, Модерн, Синергетичний розвиток. Тривимірний простір гіпертексту культури, що складається з дискурсів його суб'єктів, не є однорідним. На одній осі розміщуються тексти культури, на іншій двовимірній осі – тексти і їхні автори, на третій тривимірній осі – тексти, автори та процес самоорганізації в тривимірному просторі культури

колективного автора. Гіпертекст культури суспільства утворює вкладений простір, коли в процесі саморозвитку його колективного автора відбувається нарощування складності гіпертексту шляхом включення нових текстів нових авторів. Маємо різноманітність Традицій, двовимірність Модерну, процес саморозвитку автора тривимірної синергетичної культури.

У запропонованому визначенні дискурсу як життєвого проєкту імпліцитно закладено розуміння дискурсу як проєкт проєкту. Дискурс суб'єкта є фрагментом траєкторії дискурсу майбутнього суб'єкта, що прагне хаотичного атрактора. Дискурс майбутнього автора суспільства, спрямований на реалізацію «ідеального» проєкту суспільства, визначатиме стратегію побудови майбутнього цього суспільства. Інакше кажучи, автором стратегії є не так автор дискурсу, як суб'єкт, який має змогу коригувати дискурс згідно з уявленнями про «ідеальний» життєвий проєкт, частиною якого є конкретний проєкт, що конструюється.

Тобто, крім стратегії як вибору одного з типів дискурсу, що є в культурі, має значення і тип дискурсу майбутнього автора, з яким ідентифікує себе суб'єкт у майбутньому. Розширене розуміння стратегії побудови суспільства видається таким: це проєкт побудови суспільства, у якому закладено модель саморозвитку, яка є наближенням до моделі «ідеального» суспільства майбутнього, що саморозвивається.

Оскільки вибір стратегії не зводиться до вибору одного з типів дискурсу, а передбачає і знання типу дискурсу автора майбутнього проєкту, передбачається ідентифікація автора цього «ідеального» проєкту. Складність моделі світу уможлиблює вибір масштабу майбутнього автора і роль суб'єкта (його суб'єктність) у складі майбутнього автора. Стратегія – це не лише сам проєкт суспільства і декларований тип дискурсу його автора, а й прообраз організації колективного автора майбутньої спільноти.

Опис стратегій побудови суспільства. Спробуймо розкрити докладніше зміст виділених видів стратегій побудови суспільства, які можна розглядати: як

окремі стратегії, як етапи розгортання складності еволюційних процесів, як загальний простір можливих стратегій розвитку. Дещо трансформуючи назву стратегій, не змінюємо, однак, закладеного у них смислу.

Дотримання історичного Проекту суспільства (Традиція)

У процесі міжкультурних взаємодій країн своя культура стає точкою відліку, а побудова спільного Цілого починається з рефлексії власного Я та усвідомлення своєї позиції (Суший, 2019). Чим більший гіпертекст культури, тим ширші можливості знаходження оптимальних можливостей функціонування в середовищі, що змінюється, за умови впорядкованості цього тексту, уміння орієнтуватися в ньому та знаходити необхідні сенси. Навіть в інформаційну епоху в багатьох регіонах економічна діяльність зумовлена природними умовами, які передбачають певні види спільної діяльності, що знаходить свій відбиток у культурі суспільства. Тому розвиток з урахуванням своєї культури дає необхідну глибину історичної перспективи, можливість співвіднесення природних умов і менталітету суспільства, наступність розвитку.

Традиційні суспільства-цивілізації (тобто ті, що мають цивілізаційні проекти) розуміють важливість збереження спадкоємності культури і ментальної суверенності, що є природним елементом їхнього культурного коду. Зазначимо, що в будь-якому суспільстві можуть бути групи з різними трактуваннями тих самих історичних подій і групи, що орієнтуються на різні історичні періоди. Тобто традиційне суспільство також передбачає створення складноорганізованого колективного автора проекту свого майбутнього.

Модернізація Проекту у взаємодії з іншими суспільствами (Модерн)

Вирізняються такі види взаємодій: конфронтація, конкуренція, кооперація. Вибір виду взаємодій зумовлений адекватністю реконструкції соціального простору, розумінням масштабу своєї ролі серед інших країн, усвідомленням свого історичного призначення. Водночас неадекватність соціальної моделі (зокрема завищена самооцінка, неправильно зрозуміла значущість своєї ролі, невідповідність історичного курсу суспільства логіці

розвитку середовища) унеможлиблює реалізацію проєкту, його трансформацію чи забуття. Це може призвести до приєднання суспільства до проєктів інших суспільств, а в гіршому випадку – до загибелі соціального організму як колективного автора цього проєкту.

Розширення масштабу Проєкту (Синергетичний розвиток)

Цей проєкт може базуватися на різних засадах співпраці, коли колективний автор спільного проєкту проходить етапи своєї еволюції, накопичуючи досвід спільної діяльності та наближаючись до «ідеального» проєкту. Оптимальна суспільна стратегія розвитку – це гармонійне поєднання проєктів суспільств, їхніх спільних проєктів та проєкту спільного Цілого. Ідеалом масштабного проєкту є коеволюція як його учасників, так і їхнього союзу. У процесі руху до ідеалу відбувається накопичення (проміжних) текстів, які дають змогу зберігати успішні види співпраці в процесі побудови спільних проєктів.

Створення масштабного проєкту зумовлюється культурою колективного автора проєкту, «ідеалом» хаотичного атрактора. Входження до складу учасників спільного проєкту може супроводжуватися втратою суверенітету, а може сприяти розгортанню потенціалу розвитку завдяки ефекту синергії, якщо суспільство не тільки стає учасником спільноти, а й має змогу коригувати спільний проєкт. Централізовані моделі управління, які ведуть до уніфікації суспільства, – це шлях до деградації. Водночас у межах синергетичної культури вони можуть бути варіантом дій в екстремальних ситуаціях, які потребують термінового вжиття невідкладних заходів. Аналогічно, монополія авторів модернізаційних проєктів може призвести до занепаду.

За умови синергетичного розвитку модернізація має пройти перевірку часом, щоб кардинально не порушити стійкість суспільного розвитку (Москалев, 2007). Іншими критеріями оцінювання модернізаційних проєктів є збільшення соціального капіталу (зокрема як ресурсу довіри її суб'єктів), спрямованість на збереження комунікативної цілісності соціальної системи, можливість альтернативного вибору у суб'єктів системи, що дає змогу

відмовитися від використання тієї чи тієї інновації, розширення потенціалу саморозвитку соціальної системи та можливість коригування запропонованих проєктів.

Щоб глобальна соціальна система була готова діяти в умовах невизначеності, її підсистеми повинні мати право на помилку. Перехід до нової форми організації системи передбачає період адаптації, у процесі якого в її роботі можуть спостерігатися окремі збої. Це робить систему більш гнучкою, щоб вона встигала змінюватися разом з потоком подій. Помилки – це пошук альтернативних шляхів, якщо ці помилки не надто дорого коштують усьому суспільству.

Аналіз стратегій побудови суспільства. У тексті стратегії представлено модель розвитку суспільства. Складність мислення експерта, який аналізує текст стратегії, зумовлює контекст розгляду цього тексту: чи розглядатиметься він як частина метатексту, чи як частина гіпертексту. Тобто експерт аналізуватиме або безпосередньо цей текст, або його аналіз буде доповнено вивченням автора цього тексту, який конструює стратегію, спираючись на свою культуру. Постає питання: чи зможе експерт вийти за рамки запропонованого тексту, чи доступний йому інструмент культури автора тексту стратегії, на засадах якої можна вносити в цей текст корективи з огляду на модель «ідеального» суспільства, до якого, зрештою, має привести реалізація стратегії.

Аналіз стратегії як інструменту довгострокового планування життєдіяльності суспільства передбачає аналіз змісту тексту, автора та його культури. Зазвичай у змісті стратегії прописуються найближчі і віддалені цілі та способи їх досягнення. Тому їхня реконструкція не викликає труднощів. Для аналізу важливим є не лише «видимий» текст, а і його «невидимі» складники, які неявно мають на увазі. Більш повний аналіз передбачає реконструкцію автора стратегії і хаотичного атрактора («Духу») його культури як індикатора «ідеального» проєкту спільного розвитку.

Реконструкція автора передбачає розуміння складності його устрою, складності контексту його функціонування та аналіз ролі цього автора в процесі зміни контексту. Складність створення автора проєкту суспільства зумовлена тим, наскільки його склад відображає різноманітність дискурсів, що циркулюють у суспільстві. Чи це буде одиничний автор дискурсу, чи це колективний автор, що складається з представників різних дискурсів, чи це колективний автор, що саморозвивається і трансформує історичний проєкт розвитку суспільства. Складність контексту функціонування автора стратегії визначатиме масштаб цього автора: це буде автономний автор, автор як частина соціального світу, або трансцендентальний автор, що пропонує проєкт «ідеального» суспільства. Роль автора стратегії змінюється в міру зростання складності його ідентичності та участі в спільній діяльності з конструювання стратегії. У процесі конструювання стратегії автор переходить від протосуб'єктності одиничного автора соціального проєкту до суб'єктності колективного автора цього проєкту і метасуб'єктності як співавтора соціетального історичного проєкту. Конструювання стратегії як проєкту розвитку суспільства в складноорганізованому середовищі передбачає вже рефлексію суб'єктності як співавтора спільних соціальних проєктів залежно від рівня участі в цих проєктах. Побудова проєкту «ідеального» суспільства має базуватися на рефлексії суб'єктності вже як співавтора цього проєкту.

Конструювання простору функціонування суб'єкта зумовлено складністю його мислення, позиціонуванням у цьому просторі та розумінням своєї ролі у спільному проєкті. Якщо складність мислення суб'єкта не дозволяє реконструювати складноорганізоване середовище, то ідентичність, що ним конструюється, не зовсім адекватно відображає займану позицію суб'єкта. Завдання суб'єктності передбачає визначення, «у якому полі суб'єкт є суб'єктом, і суб'єктом чого» (Фуко, 1996, с. 44). Дрібномасштабність мислення, що не дає змоги реконструювати ширший контекст подій, може призводити до приписування суб'єктності автору в спільних проєктах. Зважаючи на те, що складноорганізована діяльність являє собою послідовність вирішення завдань

зростаючої складності, цілком можлива ситуація, коли індивід вважає себе суб'єктом діяльності, але водночас «тягає каштани з вогню» для інших, якщо не може реконструювати весь ланцюжок цілей цієї діяльності.

Дискурс автора, що саморозвивається, можна розглядати як «проект проекту», як відображення невизначених умов буття, коли визнається неповнота знання та можливість пошуку оптимального рішення в процесі життєдіяльності. Можливість діяти в невизначених умовах передбачає пошук не тільки оптимального плану дій, а й програми саморозвитку, що зумовлює створення автора, що саморозвивається. Дискурс є життєвим проектом, який конструюється з огляду на конкретизацію зовнішніх умов у контексті наявних знань. За такої умови в тексті цього дискурсу закладено проект саморозвитку майбутнього автора на основі його передбачуваного дискурсу. Цей проект саморозвитку вимагає досягнення «оптимального» стану за наявних умов, який буде кроком на шляху до «ідеального» стану, що знову відсувається. Цей проект саморозвитку зумовлює напрям розвитку і водночас передбачає вміння конструювати спільний дискурс. Оскільки майбутній автор у процесі саморозвитку налагоджує соціальні відносини, його можна розглядати як автора колективного автора спільного дискурсу.

Реконструкція хаотичного атрактора («Духу») культури, який закладено в стратегії побудови суспільства, може мати певні складнощі. По-перше, якщо в методології і теоретичній моделі експерта культура автора не представлена як одна з детермінант побудови стратегії, то дослідник і не приступає до її вивчення. По-друге, може статися, що відмінності в типах культури дослідника і досліджуваного ним суспільства не дають йому змоги з достатньою точністю реконструювати хаотичний атрактор культури цього суспільства. По-третє, хаотичний атрактор є процесом і передбачити майбутній «ідеальний» атрактор досить складно, оскільки для цього потрібен адекватний інструмент прогнозування. Експерт має реконструювати декларований дискурс, що міститься в тексті стратегії, простежити історичний дискурс культури суспільства і взяти зрештою до уваги практичний дискурс колективного автора

цієї стратегії. Інтеграція цих трьох дискурсів дає експерту змогу спрогнозувати можливий хаотичний атрактор («Дух») культури майбутнього автора, до якого, урешті-решт, має привести реалізація стратегії побудови «ідеального» суспільства.

Формування стратегії побудови суспільства. Побудова проєкту суспільства – це (фрактальний) процес безперервного його оновлення, який передбачає:

- створення колективного автора проєкту (формування еліт);
- розвиток складності його дискурсу, що дає змогу створювати більш точні прогнози майбутнього,
- виховання культури, у якій закладено модель саморозвитку, що відповідає Духу культури цього суспільства.

Стратегію побудови суспільства потрібно розглядати не лише в теперішньому часі, а й у відповідному соціальному та історичному контексті. Реконструкція соціального контексту дає змогу оцінити найближчі ризики середовища та спрогнозувати віддалені тенденції його розвитку. Завдяки долученню історичного контексту можна виявити метасистемні закономірності побудови стратегії як відтворення призначення суспільства, розглянутого в контексті розвитку світової цивілізації.

Культурне різноманіття проєктів розвитку стає перевагою суспільства, якщо стратегія передбачає *впорядковане* розмаїття, а також розвиток його колективного автора, зростання складності мислення цього автора, його синергетичну культуру взаємовідносин. Стратегія не визначає однозначно зміст проєктів побудови суспільства, він розгортається в процесі її реалізації. Заявлений проєкт узгоджується з практикою і своїм історичним призначенням. Водночас виявляється, що для свідомого формування суспільства як колективного суб'єкта, спроможного нести відповідальність за соціотехнологічний розвиток, перспективнішим є посилення на майбутнє, а не на минуле. Перший рівень інтеграції може бути реалізовано завдяки проєктній

самоідентифікації, а вже сама реалізація проєкту має забезпечити формування спільного досвіду і в перспективі – загальної системи цінностей та їхньої відповідності «Духу» культури суспільства (Нестик, 2016).

Пошук оптимальної стратегії. Стратегії передбачають завдання масштабу автора суспільства (нація, багатонаціональна держава, цивілізація), зміст дискурсу та суб'єктність у спільному проєкті (роль у колективному авторі спільного проєкту: протосуб'єкт, суб'єкт, метасуб'єкт як співавтор спільного проєкту). Зміст дискурсу відображає гіпертекст культури суспільства, який містить модель саморозвитку суспільства (хаотичний атрактор, що відображає «Дух» культури), – традиція, модерн, синергетичний розвиток. У складі колективного автора можуть бути представлені носії різноманітних дискурсів. Конструйований дискурс колективного автора, у якому інтегруються дискурси представників дискурсивних практик, так само містить атрактор саморозвитку. Зважаючи на те, що атрактор колективного автора і буде «ідеальним» атрактором проєкту майбутнього суспільства, можливий дрейф у його бік «ідеального» атрактора культури суспільства.

Заявлений у стратегії проєкт розвитку суспільства не є статичним, незмінним, він також може проходити різні стадії еволюції: один проєкт – кілька сценаріїв розвитку – пошук «оптимального» проєкту в конкретних умовах і на певному етапі розвитку, який не претендує на універсальність і не є єдино правильним. Колективний автор здійснює вибір проєкту суспільства, ґрунтуючись на доступному йому гіпертексті культури суспільства. Цей гіпертекст за своєю природою водночас постає і текстом всіх текстів, і текстом всіх авторів. Тому визначальним стає не вибір проєкту розвитку суспільства, а вибір способу самоорганізації колективного автора проєкту, атрактор культури якого стає «ідеальним» атрактором суспільства на цьому історичному етапі. Внутрішній автор самоорганізації колективного автора («автор автора») обирає/конструює проєкт самоорганізації у фазовому просторі рефлексивних позицій (одиночного – загального – універсального) цього автора.

Стратегія базується на виборі проєкту суспільства, дискурсі автора і його дискурсивних практиках створення колективного автора стратегії, в основі яких уявлення про «ідеальну» організацію колективних авторів спільних проєктів. Пошук оптимальної стратегії передбачає вміння інтегрувати в єдине ціле всіх учасників колективу шляхом перевірки адекватності їхніх проєктів на практиці і в спільній діяльності. Водночас в умовах світу, що змінюється, це приводить до появи нових проєктів і їхніх авторів, а також до постійного оновлення організації колективного автора та його дискурсу. Якщо напрямом еволюції людства вважати прагнення до коеволюції, то в конкретних історичних умовах оптимальний проєкт суспільства за умови саморозвитку колективного автора цього проєкту і з урахуванням синергетичної етики може містити суспільства з різною формою організації.

Вибір стратегії як інструмент управління суспільством. Еволюція людства передбачає дедалі складніші форми соціальної організації. Лідерами на шляху соціального прогресу стають народи, які можуть побудувати складноорганізоване суспільство, здатне справлятися з викликами історії завдяки власній організації (ефективності побудованої системи управління самоорганізацією), налагодженню взаємовигідних відносин із сусідами та готовності до невідомого. В основу самоорганізації суспільства закладено створення колективного автора, який пропонує оптимальні засоби спільної організації в конкретних історичних умовах.

Автор, що саморозвивається, проходить різні ланки еволюції – від простої до складної і до системи, що саморозвивається, накопичуючи тексти проєктів суспільств, організуючи взаємодію авторів окремих проєктів, формуючи внутрішню культуру процесу самоорганізації. Ця культура колективного автора проєкту розвитку системи, її атрактор стає «ідеальним» атрактором розвитку системи, а модель саморозвитку цього колективного автора – стратегією розвитку суспільства. Оптимальна стратегія суспільного розвитку – це коли кожен діє одночасно як у власних інтересах, так і в інтересах Загального

(«рівновага Неша», див. роботи Р. Ауманна, Ж. Тироля). Пропонується синергія, об'єднання зусиль, але проєкти об'єднання можуть різнитись.

Включення до складу Цілого не завжди означає втрату суверенітету, це зумовлено культурою Цілого, що допускає як підпорядкування єдиному чи спільному автору Цілого, так і коеволюцію. Тобто оптимальною стратегією розвитку є коеволюція суспільств та їхнього цілісного співтовариства, що передбачає розвиток елементів і Цілого шляхом упорядкування різноманітності, водночас не виключаючи з гіпертексту культури проміжних форм самоорганізації (етика універсального автора).

Один із найбільш ефективних способів зробити конкурента неспроможним у світі, що змінюється, – перешкодити йому в опануванні нових видів діяльності, що обмежує потенціал саморозвитку. У сфері навчання конкурентна боротьба набуває форм протидії навчання суперника, а також «троянського навчання» – прихованого навчання іншого суб'єкта того, що може виявитися для нього не вигідним в історичній перспективі, але відповідає інтересам організатора навчання (Жемерикина, Кутасина, & Поддьяков, 2010). Конкурентна протидія навчання як спосіб досягти переваги в суперництві може виявлятися і на макросоціальному (наприклад, міждержавному) рівні. Оскільки в будь-якому суспільстві переважна більшість видів діяльності потребує навчання, сприяння та протидія йому стають інструментами культурної політики, знаряддями впливу на чужий розвиток.

Однією з важливих форм непрямого (рефлексивного) управління є формування доктрини супротивника за допомогою програмування його дискурсу, в якому закладено програми розвитку та стратегії розвитку суспільства (Лефевр, 2000; Плющ 2017). Ідеться про те, як створити у конкурента вигідну для вас картину світу загалом, а також образи тих чи інших конкретних ситуацій. У цьому запорука перемоги в конфлікті. У багатьох випадках, хоч і не завжди, ці навмисно формовані образи ситуації є спотвореними, що дезорієнтують супротивника.

Слід пам'ятати, що колективний автор проєкту суспільства, як його частина, не представляє суспільство загалом, особливо якщо розглядати його як текст поколінь. Водночас дискурс колективного автора, в якому закладено модель самоорганізації майбутнього автора, постає як «ідеальний» атрактор проєкту суспільства. Програмування дискурсу окремих учасників колективного автора дає змогу впливати на формування дискурсу колективного автора, що зумовлює дрейф атрактора суспільства. Зрушення атрактора може вести як до розвитку суспільства, так і до його деградації та виродження культури.

Розгляньмо ризики, можливі під час конструювання проєкту суспільства, які ведуть до відставання в його розвитку. Серед них: хибне цілепокладання, деградація культури взаємовідносин, редукція складності мислення.

Хибне цілепокладання, або дефективність вектора цілей, призводить до розтрати ресурсів суспільства і, зрештою, його кризи.

Деградація культури взаємовідносин проявляється у формуванні винятковості окремих груп, пригніченні інакомислення, втраті моральних (етичних) орієнтацій, що ускладнює знаходження спільних рішень. Виховання елітарності дає змогу її носіям виключати з-поміж авторів спільного проєкту інших авторів окремих проєктів. З гіпертексту культури видаляється частина текстів, які пропонують інший ракурс аналізу, що звужує контекст аналізу, а головне – відбувається дрейф атрактора майбутнього автора від полюса універсальності. Наприклад, відмова від своєї історії, виключення окремих поколінь з колективу авторів веде до неповноти гіпертексту та редукції складності соціетального дискурсу суспільства. Формується культура нетерпимості альтернативної думки, що обмежує потенціал саморозвитку колективного суб'єкта. Унаслідок цього «ідеальний» атрактор дрейфує не до синергетичного полюса, а від нього.

Редукція складності мислення призводить до відмови від парадигми саморозвитку, яка передбачає принципову неповноту наявних знань і необхідність постійного їх оновлення. Поява «помилкового» проєкту не призводить до катастрофи, якщо є механізми розвитку проєкту. Останні дають

змогу вносити корективи до проєкту шляхом залучення нових авторів чи зміни парадигми мислення наявних авторів.

Бінарне мислення не дає змоги оцінити складність різноманітності дискурсивних практик як таких, що розвиваються. У ньому закладена концептуальна логіка, за якою не передбачається можливість розвитку і наявності перехідних форм, а лише альтернативи: «або/або», «просте – складне», «чорне – біле». Наприклад, у межах такого мислення відбувається протиставлення лібералізму і автократії, яке не бере до уваги їхню культуру, на основі якої здійснюється поширення цих доктрин. Той самий лібералізм може бути автократичним і насаджуватися силою, а автократія, навпаки, може сприятиме ліберальному розвитку індивідуумів (Жовтянська, 2022). Аналогічно, у разі бінарного мислення діалектику можна розглядати як поєднання антагоністичних засад у єдиному конструкті. З огляду на те, що одне із значень «діа» в перекладі з латинської означає «проміжне положення між чимось», то діалектику можна розглядати як уміння розташовуватися в комунікації між двома сторонами і пошук суперпозиції, у якій допускається співіснування різних доктрин як етапів пошуку оптимальної їх інтеграції в конкретних умовах. Використання бінарного мислення в управлінні призводить до конфронтаційних сценаріїв розвитку.

* * *

Отже, згідно з тринітарною методологією виокремлено три концептуальних типи стратегій побудови суспільства, у кожній з яких фокус уваги спрямовується на різні сторони життєдіяльності суспільства: автономне суспільство без урахування середовища; складноорганізоване суспільство, що взаємодіє із середовищем; суспільство, що змінюється в змінюваному середовищі. Коли суспільство сприймається як автономна система, акцент робиться на моделі внутрішнього устрою суспільства (як кажуть, «скажіть, що треба побудувати, – і я це побудую»). Розгляд суспільства в контексті передбачає врахування зовнішнього впливу середовища та підлаштування під

його вимоги, тобто адаптації та передадаптації до світу. У цьому разі акцент робиться на приєднанні суспільства до наявних міжнародних соціальних структур і відповідності внутрішнього устрою суспільства для вирішення завдань, що стоять перед суспільством. Щоб вписати суспільство в навколишню дійсність, потрібно мати адекватну модель навколишнього світу і трансформувати проєкт суспільства під актуальні умови.

У межах третього типу стратегій, коли суспільство розглядають у контексті світу, що змінюється, стає важливим прогнозувати тенденції розвитку цього світу і можливість передадаптації до майбутніх умов життєдіяльності. Акцент у побудові суспільства переноситься на структури, які здійснюють прогнозування майбутнього і дають змогу суспільству, що розвивається, підготуватися до майбутніх потенційних ризиків. Непередбачуваність майбутнього передбачає дискурсивне різноманіття авторів цих прогнозів майбутнього. Отже, вироблення стратегії побудови суспільства потребує самоорганізації авторів дискурсів з метою створення соціетального дискурсу. На його основі реалізовуватиметься проєкт розвитку суспільства.

Оскільки процес самоорганізації представляє хаотичний атрактор, то додавання окремого тексту здатне змінити атрактор гіпертексту. Текст – це проєкція дискурсу, у якому закладено його «ідеальний» атрактор. У ситуації динамічної рівноваги додавання атрактора може зрушити всю систему. Тому побудова соціетального дискурсу передбачає як різноманіття числа авторів, що приводить до процесу самоорганізації колективного автора, так і етику авторів, яка дає змогу виключати інших авторів з побудови соціетального дискурсу.

Алгоритми ефективного соціального управління тісно пов'язані із соціальним прогнозуванням, з мистецтвом передбачення. Ефективно керувати може лише той, хто бачить досить віддалене майбутнє, уміє будувати сценарії майбутнього розвитку і конструювати бажане майбутнє у своїй нинішній життєдіяльності. Прогнозування пов'язане з повнотою гіпертексту культури, зі стратегією його наповнення та складністю інструменту для інтерпретації його змісту.

Основним способом функціонування суспільств у мультикультурному світі стає взаємодія з представниками інших культур, що сприяє поповненню гіпертексту культури. Суспільство зберігає потенціал саморозвитку шляхом множення різноманітності лише на рівні елементів чи підсистем, водночас це викликає перебудову організації автора системного проєкту. Такий загальний закон життя складних систем, що передбачає розвиток їхніх авторів та їхнього мислення. Завдяки цьому синергетична система виходить на рівень самовдосконалення і самонавчання, що забезпечує самовідтворюваність, самокорекцію та стійкість «ідеального» образу майбутнього до зовнішніх впливів.

ПІСЛЯМОВА

Культура будь-якого суспільства прагне побудувати «ідеальне» суспільство. Уявлення про організацію такого суспільства різняться в різних культурах і змінюються з часом. В основі цих уявлень тривимірна конструкція: проєкт суспільства, проєкт майбутнього суспільства, проєкт ідеального суспільства. Ці уявлення визначатимуть стратегію процесу побудови проєкту суспільства, будуть тим дороговказом, із яким звірятимуть курс. Але, зрештою, не сам зміст стратегії зумовлює успішність побудови суспільства, а її етичні засади, що дають змогу доповнювати число авторів проєкту з метою його вдосконалення. Проблема в тому, як гармонізувати диференційоване Ціле на новому рівні складності, на новому витку історії, виховуючи синергетичну культуру та забезпечуючи зростаючу складність ментальної організації підростаючих поколінь. Кожна історична доба передбачає конструювання проєкту суспільства на новому рівні складності, спираючись на досвід попередніх поколінь, відстежуючи власний розвиток, прогнозуючи спільну еволюцію із середовищем, що змінюється.

Усе, що дослідник соціального відкриває, вивчаючи суспільство, уже є в культурі – або в прислів'ях і приказках, або в письмових текстах у символічній формі. Згадаймо Екклезіаста: «усе вже було». Інша річ – перекласти ці знання на мову, зрозумілу сучасникам, що бере до уваги технологічні умови та історичний контекст, у якому вони живуть, а також на підставі наявних у них знань про суспільство. З огляду на зростання обсягу інформації передати увесь зміст культури фізично неможливо (та й навряд чи потрібно). Набагато важливіше передати логіку пізнання та її основні принципи, що дає змогу самому розширювати свої знання і своє розуміння.

Для автора цінність його роботи не в перерахунку конкретних стратегій побудови суспільства (яких, у принципі, стільки, скільки суспільств на планеті

Земля), а в заданні логічних «принципів про принципи», які дають змогу здійснювати як аналіз, так і метааналіз стратегій побудови суспільства, оцінювати якість створених ментальних конструкцій (знання про знання). Це над-завдання, і, як кожен ідеал, воно не може бути досконалою формою, оскільки весь час перебуває в процесі свого вирішення. І, виконуючи його сьогодні, створюючи текст, завтра починаємо писати його заново. Нагадаємо відому фразу: життя – це пізнання. Тож пізнаватимемо далі, бо, переформулюючи цей вислів, відкриваємо його інший бік; поки пізнаємо, дізнаємося нове – живемо.

ЛИТЕРАТУРА

- 1.Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма. Москва: Кучково поле, 2001.
- 2.Андреева Г. М. Социальная психология. Москва: Аспект Пресс, 2007.
- 3.Апель К.-О. Трансформация философии. Москва: Логос, 2001.
- 4.Аршинов В. И., Буданов В. Г. Концепция сети в оптике парадигмы синергетической сложности. Вопросы философии. 2018. № 3. С. 49–58.
- 5.Аршинов В. И. На пути к наблюдателю-конструктору инновационной сложности // Инновационная сложность. Санкт-Петербург: Алетейя, 2015. С. 12–25.
- 6.Аршинов В. И. Синергетика как феномен постнеклассической науки. Москва: ИФ РАН, 1999.
- 7.Асмолов А. Г., Шехтер Е. Д., Черноризов А. М. От организма как целого к персонифицированному сообществу: трансформация самоорганизации в социобиологии. Психологические исследования. 2016. Т. 9. № 48.
URL: <http://psystudy.ru/index.php/num/2016v9n48/1304-asmolov48.html>
- 8.Асмолов А. Г., Шехтер Е. Д., Черноризов А. М. Преадаптация к неопределенности: непредсказуемые маршруты эволюции. Москва: Акрополь, 2018.
- 9.Белинская Е. П. Изменчивость Я: кризис идентичности или кризис знания о ней? Психологические исследования. 2015. Т. 8. № 40.
URL: <http://psystudy.ru/index.php/num/2015v8n40/1120-belinskaya40.html>
- 10.Бердяев Н. А. Судьба России. Москва: АСТ, 2010.
- 11.Богданов А. А. Тектология: (Всеобщая организационная наука). В 2 кн. Москва: Экономика, 1989.
- 12.Бодров В. А., Плющ С. Н., Ложкин Г. В., Плющ А. Н. Умственное утомление и утомляемость: от состояния к свойству субъекта труда. Проблемы фундаментальной и прикладной психологии профессиональной деятельности. Москва: Ин-т психологии РАН, 2008. С. 265–287.

13. Бондаренко А. Ф. Язык. Культура. Психотерапия. Киев: Кафедра. 2012.
14. Брушлинский А. В. Проблемы психологии субъекта. Москва: Ин-т психологии РАН, 1994.
15. Воронова В. И., Ложкин Г. В., Плющ А. Н. Трансформация структуры идентичности студентов-спортсменов. Журнал практикующего психолога. 1998. Вып. 4. С. 108–116.
16. Выготский Л. С. Психология развития человека. Москва: Смысл; Эксмо, 2005.
17. Выготский Л. С. Собрание сочинений: в 6 т. Т. 3. Москва: Педагогика, 1983.
18. Выготский Л. С. Собрание сочинений: в 6 т. Т. 5. Москва: Педагогика, 1984.
19. Выготский Л. С. Мышление и речь. Москва: Лабиринт, 1999.
20. Гнатенко П. И. Национальная идентичность. Винница: Нилан-ЛТД, 2018.
21. Горбатенко В. Вікна в майбутнє: перспективи становлення галузевої футурології. Політичний менеджмент. 2010. № 2. С. 98–108.
22. Горшков М. К. Есть такая профессия – общество изучать: Избранные статьи, интервью, биографические откровения. Москва: Весь Мир, 2020.
23. Гранин Ю. Д. Нации и национализм. Теории и история. Москва: Директ-Медиа, 2022.
24. Гусельцева М. С. Идентичность в транзитивном обществе: трансформация ценностей. Психологические исследования. 2017. Т. 10. № 54.
URL: <http://psystudy.ru>
25. Данилевский Н. Я. Россия и Европа. Москва: Институт русской цивилизации, 2008.
26. Донченко Е. А. Фрактальная психология (Доглубинные основания индивидуальной и социетальной жизни). Київ: Знання, 2005.
27. Дридзе Т. М. Социальная коммуникация как текстовая деятельность в семиосоциопсихологии. Общественные науки и современность. 1996. № 3. С. 145–152.

28. Дудина В. И. Социологический метод: от классической к постнеклассической точке зрения. Социология и социальная антропология. 1999. Т. 2. № 3. С. 57–65.
29. Дудина В. И. Эпистемологическая реконфигурация социального знания: от репрезентации к перформативности. Журнал социологии и социальной антропологии. 2012. Т. 15. № 3. С. 35–50.
30. Жемерикина Ю. И., Кутасина С. Г., Поддьяков А. Н. Противодействие обучению конкурентов и «троянское обучение» в социальных взаимодействиях. Вопросы образования. 2010. № 2. С. 118–136.
31. Жовтянська В. Соціально-психологічні детермінанти формування тоталітаризму. Проблеми політичної психології. 2022. № 12(26).
URL: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol26-Year2022-106>
32. Журавлев А. Л. Специфика междисциплинарного исследования в психологии. Психологический журнал. 2002. № 6. С. 83–89.
33. Журавлев А. Л., Лепский В. Е. Проблема субъекта в инженерной психологии и эргономике: управленческий аспект. Психологический журнал. 2018. № 4. С. 7–16.
34. Журавлев А. Л., Сергиенко Е. А. Анализ современных понятий в психологии. Часть I. Опыт систематизации понятий. Психологический журнал. 2021. № 3. С. 5–15.
35. Зиновьев А. А. На пути к сверхобществу. Москва: Центрполиграф, 2000.
36. Игнатъев М. Б. Кибернетическая картина мира. Санкт-петербург: ГУАП, 2010.
37. Інформаційний вплив: теорія і практика прогнозування / за ред. П.Д. Фролова; Національна акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. Київ: Міленіум, 2011.
38. Ильин В. А. «Казус реципрокности» и другие «неудобства с идентичностью». Социальная психология и общество. 2021. № 1. С. 222–235.
URL: <https://doi.org/10.17759/sps.2021120114>

39. Касавина Н. А. Проблемы цивилизационного развития в текстах сотрудников Института философии РАН разных лет (в контексте подготовки тома “Memoria”). Проблемы цивилизационного развития. 2022. Т. 4. № 1. С. 11–18.
40. Киященко Л. П. Событие. Личность. Время (К философии трансдисциплинарности). Москва: ИФ РАН, 2017.
41. Ключко В. Е. Самоорганизация в психологических системах: проблемы становления ментального пространства личности (введение в транспективный анализ). Томск: Томский государственный университет, 2005.
42. Князева Е. Н. Биосемиотика: истоки междисциплинарного направления. Вопросы философии. 2018. № 11. С. 86–98.
43. Князева Е. Н. Энактивизм: новая форма конструктивизма в эпистемологии. Москва; Санкт-Петербург: Центр гуманитарных инициатив: Университетская книга, 2014.
44. Костромина С. Н., Гришина Н. В. Возникающее как предмет исследования в психологии личности. Вопросы психологии. 2021. № 4. С. 21–37.
45. Лапин Н. И. Антропосоциокультурный эволюционизм – метатеоретический принцип изучения сообществ людей. Социологические исследования. 2018. № 3. С. 3-14. DOI [10.7868/S0132162518030017](https://doi.org/10.7868/S0132162518030017)
46. Лепский В. Е. Методологический и философский анализ развития проблематики управления. Москва: Когито-Центр, 2019.
47. Лепский В. Е. Философско-методологические основания становления кибернетики третьего порядка. Философские науки. 2018. № 10. С. 7–36.
48. Лепский В. Е. Эволюция представлений об управлении (методологический и философский анализ). Москва: Когито-Центр, 2015.
49. Лефевр В. А. Конфликтующие структуры. Москва: Ин-т психологии РАН, 2000.
50. Луман Н. Общество как социальная система. Москва: Логос, 2004.
51. Майнцер К. Сложносистемное мышление: материя, разум, человечество. Новый синтез. Москва: Книжный дом «Либроком», 2009.

52. Марцинковская Т. Д. Методология современной психологии: смена парадигм?! Психологические исследования. 2014. Т. 7. № 36.
URL: <http://psystudy.ru/index.php/num/2014v7n36/1012-martsinkovskaya36.html>
53. Модернізаційні процеси в освіті та суспільстві: психотехнології супроводу / за ред. П.Д. Фролова; Національна акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013.
54. Москалев И. Е. Методология и методика государственного управления инновационными социальными процессами. Образование и общество. 2007. № 5. С. 62–69.
55. Нестик Т. А. Глобальные риски как психологический феномен. Пути к миру и безопасности. 2016. № 1 (50). С. 24–38.
56. Нестик Т. А., Писаренко П. Ю. Обмен неявными знаниями в организации и перспективная рефлексивность. Экономическая психология: прошлое, настоящее, будущее. 2016. № 3-1. С. 262–269.
57. Нехаев А. В. Теории наций и национализмов: проблема классификации. Омский научный вестник. Серия «Общество. История. Современность». 2016. № 2. С. 36-47.
58. Новиков Д. А. Кибернетика: Навигатор. История кибернетики, современное состояние, перспективы развития. Москва: Ленанд, 2016.
59. Панарин А. С. Россия в циклах мировой истории. Москва: Изд-во МГУ, 1999.
60. Пирожкова С. В. Многоликое предвидение: от универсального знания до форсайтного прогноза. Эпистемология и философия науки. 2017. Т. 52. № 2.
61. Петрунько О. В. Соціалізаційний потенціал медіа середовища. Соціальна психологія. Спецвипуск. Київ, 2007. С. 71–83.
62. Плющ А. Н. Конструируемый текст идентичности. Вопросы психологии. 2018. № 1. С. 28–39.
63. Плющ А. Н. Концептуализация дискурсивных практик понимания прокреации человека. Человек как открытая целостность / Отв. ред. Л. П. Киященко, Т. А. Сидорова. Новосибирск: Академиздат, 2022. С. 132–143.

64. Плющ А. Н. Социально-психологические механизмы информационного влияния. Ніжин: Аспект-Поліграф, 2017.
65. Плющ А. Н. Становление субъекта: от бессубъектности к метасубъектности. Вопросы психологии. 2020. № 3. С. 14–26.
66. Пригожин И., Стенгерс И. Время. Хаос. Квант: К решению парадокса времени. Москва: URSS, 2021.
67. Резник Ю. М. Медиационный подход к исследованию российской цивилизации. Ч. 2. Дуалистическая концепция А. С.Ахиезера. Личность. Культура. Общество. 2021. № 4 (112). С. 81–93.
68. Резник Ю. М. Проект экологической цивилизации для России (собственные основания и китайский опыт). Проблемы цивилизационного развития. 2022. Т. 4. № 1. С. 140–159.
69. Рубцов В. В. Культурно-историческая научная школа: проблемы, которые поставил Л.С. Выготский. Культурно-историческая психология. 2016. Т. 12. № 3. С. 4–14. URL: <https://doi.org/10.17759/chp.2016120301>
70. Смирнов А. В. «Всечеловеческое vs общечеловеческое». Москва: Садра, Изд. дом ЯСК, 2019.
71. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. Москва, 1992.
72. Спиридонова В. И., Соколова Р. И., Шевченко В. Н. Россия как государство-цивилизация: философско-политический анализ. Москва: ИФ РАН, 2016.
73. Спиркин А. Г., Юдин Э. Г., Ярошевский М. Г. Методология. Философский энциклопедический словарь. Москва: Советская энциклопедия, 1989. С. 359–360.
74. Степин В. С. Цивилизация и культура. Санкт-петербург: СПбГУП, 2011.
75. Степин В. С. Философия науки. Общие проблемы. Москва: Гардарики, 2006.
76. Суший О. Націєтворчий процес у координатах соцієтальної кризи в Україні. Наукові студії із соціальної та політичної психології. 2019. №43(46). С. 7–19. URL: [https://doi.org/10.33120/ssj.vi43\(46\).19](https://doi.org/10.33120/ssj.vi43(46).19)

77. Суший Е. В. Социальная топология государственности: теоретико-методологический аспект. Вестник РГГУ. Серия: Политология. История. Международные отношения. 2011. № 1 (62). С. 39–49.
78. Татенко В. А. Проблемы субъекта в современной психологии (украинская школа). Философско-психологическое наследие С.Л. Рубинштейна / Отв. ред. К.А. Абульханова. Москва: ИП РАН, 2011. С. 371–387.
79. Титаренко Т. М. Випробування кризою. Одісея подолання. Київ: Каравела, 2021.
80. Тойнби А. Дж. Постижение истории. Избранное. Москва: Айрис-Пресс, 2010.
81. Толстых Н. Н. Социальная психология развития: интеграция идей Л. С. Выготского и А. В. Петровского. Культурно-историческая психология. 2020. Т. 16. № 1. С. 25–34. URL: <https://doi.org/10.17759/chp.2020160103>
82. Турчин В. Ф. Феномен науки. Кибернетический подход к эволюции. Москва: Словарное издательство ЭТС, 2000.
83. Фейгенберг И. М. Вероятностное прогнозирование в деятельности человека и животных. Москва: Ньюдиамед, 2008.
84. Филиппова Е. И. Нации, государства, культуры. Культурная сложность современных наций / Отв. ред. В. А. Тишков, Е. И. Филиппова. Москва: Политическая энциклопедия, 2016. С. 19–35.
85. Философские проблемы физики элементарных частиц (тридцать лет спустя) / Отв. ред. Ю. Б. Молчанов. Москва, 1995.
86. Фролов П. Д. Гіпертекст як смислотворча складова інформаційного простору. Культура народів Причорномор'я. 2007. №101. С. 53–55.
87. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет. Москва: Касталь, 1996.
88. Человек как открытая целостность / Отв. ред. Л. П. Киященко, Т. А. Сидорова. Новосибирск: Академиздат, 2022.
89. Хабермас Ю. В поисках национальной идентичности. Философские и политические статьи. Донецк: Донбасс, 1999.

90. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Москва: АСТ, 2003.
91. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. Москва: АСТ, 2020.
92. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. Москва: Прогресс, 1996.
93. Янч Э. Самоорганизующаяся Вселенная. Введение и обзор: рождение парадигмы из метафлуктуации. *Общественные науки и современность*. 1999. № 1. С. 143–159.
94. Ячин С. Е. Состояние метакультуры. Владивосток: Дальнаука, 2010.
95. Cinnirella M. Exploring temporal aspects of social identity: the concept of possible social identities. *European Journal of Social Psychology*. 1998. № 2(28). P. 227–248.
96. Hoyle R. H., & Sherrill M. R. Future orientation in the self-system: possible selves, self-regulation, and behavior. *Journal of Personality*. 2006. № 6(74). P. 1673–1696.
97. Giddens A. *The constitution of society: Outline of the theory of structuration*. Cambridge: Polity Press, 1984.
98. Oyserman D., & Fryberg S. The possible selves of diverse adolescents: Content and function across gender, race and national origin. In: C. Dunkel, J. Kerpeleman (Eds.), *Possible Selves: Theory, research and applications*, Nova Science Publishers, New York, 2006. P. 17–39.
99. Kohlberg L. *From Is to Ought: How to Commit the Naturalistic Fallacy and Get Away with It in the Study of Moral Development*. New York: Academic Press, 1971.
100. Ricoeur P. Narrative Identity. In: *On Paul Ricoeur: Narrative and Interpretation* / Ed. by D. Wood. L.; N.Y.: Routledge, 1990. P. 20–33.
101. Tajfel H., & Turner J.C. The Social Identity Theory of Intergroup Behavior. In: Worchel S. and Austin W.G. (Eds.), *Psychology of Intergroup Relation*, Hall Publishers, Chicago, 1986. P. 7–24.

Наукове видання

Плющ Олександр Миколайович
СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ СТРАТЕГІЇ
ПОБУДОВИ СУСПІЛЬСТВА

Монографія

Літературне редагування *Т. А. Кузьменко*

Адреса Інституту: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

E-mail: info@ispp.org.ua

Сайт: <https://ispp.org.ua>

Підписано до друку 03.04.2023 р. Гарнітура Times New Roman. Авт. арк. 6,0